

Hayatın Ölümden Sonra Uçuşa Tebdili

Life's Transformation into Flight After Death

Ahmet Koçak*

Özet

Eski Türklerde ölü uğurlama törenlerinin bir kısmı ölümden sonra insan ruhunun dünyadan uçarak, gökteki bir yere göçeceği inancına yöneliktir. Çoğunlukla gökte tasavvur edilen tanrı veya tanrılara erişirmek için, cesedi veya cesedin içinde olan ruhu, bir şekilde göğe yükseltmenin yolları aranmıştır. Bu yöntemlerden en bilineni; kutsal ve temizleyici olduğuna inanılan ateşle, ölüyü yakarak buhar ve duman şeklinde göğe yollamaktır. Cesedi göğe yollama yönteminin en gizemlisi ise "Göksel Defin Töreni" yani ölüyü, tanrısal nitelikler yüklenen yırtıcı kuşlara vermektir. Bu çalışma; destan, efsane, eski edebi metinlerden yola çıkıyor ve günümüz Türkçesinde kullanılan kimi kelime, kelime öbeği ve deyimlerde bu iki defin yönteminin izlerini sürüyor.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Cenaze töreni, Ceset, Yırtıcı kuşlar, Göksel defin, Uçuş.

Abstract

Among Ancient Turks a part of the farewell ceremonies for the dead were conducted according to the belief that after death, human soul flies out of this world to a place in heaven. Ways were sought to send the dead body or the spirit within the body high up to the sky where god or gods were imagined to abode. The most known of these methods was by burning the corpse, they believed that sacred and purifying fire sends the soul into the sky in the form of steam and smoke. Another method of sending the body into the sky was by giving it to birds of prey. This study draws material from epics, myths and old literary texts, as well as modern Turkish words and expressions.

Keywords: Turks, Funeral, Corpse, Birds of prey, Sky burial, Transformation.

Tanrı nerede?

---

* Ahmet Koçak, The University of Jordan, Faculty of Foreign Language, Department of Asian Language and Literature, Turkish Language Lecturer, Amman.
metahcakko@gmail.com

İnsanlar eski çağlardan beri gökyüzüne ve göktekilere ilgi duymuşlardır. Güneş'e, Ay'a ve yıldızlara; gökte uçan kuşlara ve böceklere, gökten gelen ses ve ışıklara ve hatta göğe yükselen bir coğrafi şekil olan dağlara bile tanrısal nitelikler yüklemişlerdir.

Günümüzde kimi tek tanrılı dinlerde bile Allah gökte tasavvur edilmektedir. Şüphesiz bunda eski çağlara ait Dünya ve evren düşüncelerinin etkisi büyüktür. "Yer" in düz zannedilmesinden kaynaklanan, "gök" ün üstte ve dolayısıyla üstün oluşu fikri; insanüstü tanrıların, insanın yaşadığı "yer" den üstte yaşıyor olması gerektiği fikrini oluşturmuş ve insanlar tanrılarını yüksekte, "gök" te arar olmuşlardır.

Eski Yunan gibi kimi toplumlarda tanrıların çok yüksek bir "dağ" da yaşaması, birçok toplumda kurbanların dağlara bırakılması, bu fikrin en ilkel biçimidir diyebiliriz. Çünkü "dağ", "yer" in en yüksek coğrafi şeklidir.

Bunun bir adım ilerisi ise uçan hayvanların kutsallaştırılması olmalıdır. Çünkü dağın üzerinde uçabilen dağdan üstündür. Eski Mısır gibi birçok uygarlıkta kimi kuşların ve böceklerin kutsallaştırıldığı bilinmektedir.

İnsanların tanrı arayışları kimi toplumlar tarafından daha yükseğe taşınmıştır. Hemen her kıtada yıldırım, şimşek, gök gürültüsü, yağmur gibi gökten gelenlerin, mitolojilerdeki baş ilah ile alakalı bir yönü görülmektedir.

Mezopotamya uygarlıkları gibi kimi toplumlar ise bu arayışı gittikçe "yer" den uzaklaştırmış ve "gök" ü bölümlere ayırarak, "yakın gök" (atmosfer) dışındaki ve ondan daha yüksekteki "Güneş, Ay, gezegen, yıldız" gibi cisimlere tapınmışlardır.

"Gök" ün kutsallığı düşüncesinin en ileri ve özgün biçiminin Eski Türklerde geliştiğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü Türkler diğer toplumlardan biraz daha farklı düşünerek; sadece yüksekte veya "gök" te olanları değil, var olan her şeyi bir çadır gibi kuşatan ve "bir" leştiren, bizzat "gök" ün kendisini kutsallaştırmışlardır.

Türlere göre ancak her şeyi kapsayan "Tengri", her şeyi yaratan "Tengri" olabilirdi. Bilindiği üzere Orhun yazıtlarında geçen "Tengri" sözcüğü hem "gök" hem de "Tanrı" anlamına gelmektedir.

"Üstte mavi gök, altta kara toprak yaratıldığında; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış." ifadesine göre "ölümlü yaratılan kişiyoğlu" için ölünce iki seçenek vardır: Kara toprağa girmek veya göğe (tanrıya) yükselmek... Fakat "Tanrı suretinde (ve) Tanrı' dan olmuş" Türkler için yine ona, yani göğe dönmekten başka seçenek olamazdı.

Ruh neden uçar?

Tarih boyunca insanoğlu, çevresindeki diğer yaratıkların yapabildiği her fiili, araçla veya araç olmaksızın yapabilmiştir. Yeri kazmış, ağaca tırmanmış, denizde yüzmüş, hızla koşmuştur. Yalnız bir fiili geçen yüz yıla kadar toplumsal hayata faydalı olacak şekilde araçlı veya araçsız yapamamıştır: Uçmak... Bu sebeple tarihte, hemen bütün toplumlarda “uçma” fiiline bir kutsallık, üstünlük yüklenmiştir.

Mesela eski Mısır’da en büyük tanrı, şahin suretinde tasvir edilirdi ve yukarı Mısır’ın sembolü akbabaydı. “Hititler ve Etrüskler kuş uçuşu fallarından yola çıkarak Tanrısal iradeyi anlamaya çalışmışlardır.”¹ Hatta bugün tek tanrılı dinlerde dahi melekler kanatlı tasvir edilmektedirler.

Türk destanlarında da “uçma” fiiline kutsallık yüklenen birçok örnek bulunabilir. Öyle ki bu kutsal gökseller, var oluşun da sebebidir. En belirgin olanları; “Türeyiş Destanı”nda “gök”ten çadıra inen bir ışıktan hamile kalınması, “Oğuz Kağan Destanı”nda “gök”ten düşen mavi ışığın içindeki kızla evlenilmesidir. “Yaratılış Destanı”nda ise Tanrı’nın bizzat kendisi ile “kendisine benzer yarattığı kişi”, kara bir kuş görünümünde birlikte uçmaktadırlar.

Görüldüğü üzere; gök gibi “bir” Tanrı’dan geldiklerine ve bir zamanlar yine o Tanrı’yla beraber olduklarına inanan Türkler, yine oraya dönebilmek için öldükten sonra bir şekilde uçmaları gerektiğini düşünmüş olmalıdırlar.

Eski Türklerin ölümle ilgili inanışları

“Türkler öldükten sonra ruhun gökyüzüne yükseldiğine inanırlar. Bu sebeple göğe yükselmek için ruhun kanatlı bir nesne olması gerektiği inancı hâkimdir. Dolayısıyla Türkler herhangi bir kişinin ölüm olayı kapalı bir mekânda gerçekleşmişse buldukları mekânın (kapı, pencere vb.) dışarıya açılan bölümlerini açarlar, çünkü ölünün ruhunun rahat uçmasını isterler.” Roux, bu uygulamanın Anadolu Türkleri arasında hala devam ettiğini Pertev Naili Boratav’dan şu biçimde nakletmiştir: "Mudurnu’da bir şahıs öldüğü zaman, ölünün olduğu odaya kediler sokulmamıştır. Kedinin sineđi² yani ruhu yemesinden korkulduğu açıkça görülmektedir."³

¹ Dr. Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Fali, Kuş Uçuşu Fali ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, Gazi Akademik Bakış, C. 3, S:5, Ankara, Kış 2009. <http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/hititler-8217de-karaciger-fali-kuş-ucusu-fali-ve-bunların-etruskler-8217deki-uzantisi-1265116719.z2K> (19.02.2012)

² Ancak buradaki sözcük “sinek” değil “süne(ğ)” olmalıdır. “Süne” sadece insanlarda olduğuna inanılan bir çeşit ruhtur. Kedinin yemesinden korkulduğuna göre ruh, “kuş” şeklinde algılanmış olmalıdır.

³ Jean-Poul Roux, “Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm”, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1999, s. 159.

“Altay ve Yakut Türkleri ruh-can kavramını tın, süne (ya da sür) ve kut kelimeleri ile ifade etmişlerdir. Tın, bütün canlılarda; süne, sadece insanlarda; kut ise, canlı cansız her şeyde bulunur ve bulunduğu şeye kutsallık kazandırır.”⁴

“Yakut Türklerine göre insan ölünce ‘kut’ yani ‘ruh’ bedeni terk ederek, kuş şeklini alır. Kâinatı kaplayan ‘Dünya Ağacı’nın dalları üstüne konar. Moğol şamanın kuş şekline girmesini sağlayacak kanatları vardır. Başkırtlar için turna kuşu kutsal idi ve bu kuşun düşmanla savaşırken kendilerine yardım ettiğine inanırlardı. Turna; Alevî, Kızılbaş ve Bektaşilerde de kutsal sayılmaktadır ve ölen kişi için ‘Don değıştirdi’ denir.”⁵

“Bir kısım eski Türklerin de kabul ettiği Taoculuk inanışına göre ölümden sonra Kararık ilkesine ait olan Et-öz (Beden/Don) yeraltına giderken, Parlak ilkesine ait olan Isıg-Öz (Sıcak Ruh) ise göğe uçuyordu. M.S. 2. yüzyılda kaydedilmeye başlayan inanca göre ‘ruhlar, buhar veya turna şekline girip’ göğe uçarlarmış.”⁶

Geçmişte Tengricilik, Manihaizm ve Budizm dinlerine inanan eski Türklerde “tenasüh” yani “ruh göçü” inancını görmekteyiz. Türklerde ölümden sonra ruhun kuş olup uçtuğuna, geldiği yere yani göğe gittiğine inanılırdı. Orhun Yazıtlarında da gördüğümüz gibi, insan ruhu yaşamdan sonra uçuş formuna girmekte ve ölen hakkında “uçtu”, “kergek boldu” denilmektedir.

“Orhun Yazıtlarından ancak şu kadarı malum oluyor ki Türk halk itikadınca, insanın ruhu öldükten sonra, kuş yahut böcek suretinde tenasüh edermiş. Vefat eden hakkında ‘uçdı’ deniliyor. Malumdur ki Batı Türklerinde de hatta İslamiyet’i kabul ettikten sonra da ‘öldü’ yerine ‘şunkar boldı’ yani ‘şahin oldu’ ibaresi kullanılıyordu.”⁷

“Anadolu’da 1300 ve 1400’lü yıllar arasında yapılan mezar taşlarında (özellikle Tokat ve Sivas mezar taşları), kartal figürünün bulunması”⁸ ölüm ve göğe yükselme, ruhun uçup gitmesi gibi inanışları destekler mahiyettedir.

Ölüm ve uçuş ilişkisinin izleri

⁴ Ruhi Ersoy, “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”, Milli Folklor, S:54, 2002, s. 86-101. <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/41.php> (19.02.2012)

⁵ Prof. Dr. Mehmet Eröz, “Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik”, TDAV. Yayınları, İstanbul, 1992, s. 68.

⁶ Dr. Emel Esin, “Türk Kozmolojisi’ne Giriş”, İstanbul, 2001.

⁷ Prof. Dr. O. Nedim Tuna, “Köktürk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili Kelimeler ve ‘Kerrek bol-’ Deyiminin İzahı”, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1957, Ankara, 1960, s. 131-148.

⁸ Yrd. Doç. Dr. Tolga Uzun, “Türk Sanatındaki Kartalların İkonografisi ve Devamlılığı”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S:1, 1996, s. 82-89.

A) Destan, efsane ve edebî eserlerdeki izler

“Türklerde kartal ve ona benzeyen sungur, doğan, atmaca, laçın gibi kuşlara genel olarak ‘karakuş’ adı verilir. Bu kuş türü aynı zamanda görünmez âlemle olan bağlantıyı temsil eden bir ruh olarak da görülür. Şamanlar onun yardımına başvurur. Karakuş bazen yiğitleri bütün olarak yutar ve onlarda onun karnından tekrar sağ olarak çıkmamanın bir yolunu bulurlar.”⁹

Manas Destanı’nda; “Manas’ın sineğe¹⁰ benzer canı çıktı, gerçek evine gitti.” denilmektedir.¹¹

Oğuz Kağan’ın, adı “Gök” olan oğlunun ongunu “sungur” ve eski Türklerde ölen kişi için “Sungur boldu” deniyor. Ayrıca Oğuz Kağan’ın bütün oğulları için yırtıcı kuşların “ongun¹²” olarak belirtilmesi, kuşların kutsallaştırıldığına en büyük örneklerdendir.

“Oğuz Kağan’ın oğullarından Gün- Han’ın yani Güneş’in, ‘şahin’ ile ilişkilendirilmesi ilginçtir. Zira Mısır mitolojisinde de ‘şahin başlı tanrı Horus¹³’, Güneş ile ilişkilendirilir ve aynı zamanda ‘Güneş tanrısı’ olarak da adlandırılır. Altay Türklerinde ilk şamanın, ‘kartal’ olduğu söylencesi vardır. Eski Mısır’da ise ‘kartal’, Sirius Yıldızı’nın simgesidir.

Eski Türklere göre, Sirius Yıldızı¹⁴ tanrının ışıklı ülkeleri ile yeri birleştiren kutsal bir kapıydı. Bu yıldız ruhlar âlemi ile ölümlü yaratılan kişiöğullarının yaşadığı maddi âlemin sınırıydı. Tanrı insanlara bu kapıdan iyilikler gönderirdi. Şamanlar uçarak bu kapıdan Tanrı ile iletişime geçerler ama bu yıldızla ulaşım yukarıya çıkamazlardı. Tanrı şamanlara bu kapı vasıtasıyla bir elçisini gönderir şamanların isteklerini bu elçi vasıtasıyla dinlerdi.

Bu düşünce tarzı, Orta Asya’dan başlıyor, Güney Rusya Türk kavimlerinde yayılarak, kuzeydeki Fin halklarını bile sarıyordu. Bu inanışın çok geri ve mitolojik bir anlatılışı olan, Vogul efsanelerinden birinin özetini, aşağıda veriyoruz:

*Bahadır bir er varmış çok çok eski çağlarda,
Bazen gökte uçarmış, avlanırmış dağlarda.
Samanyolu’ndan gelir, bahar olunca kuşlar,*

⁹ Deniz Karakurt, “Türk Söylence Sözlüğü”, Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü, Ağustos, 2011. <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozluğu.pdf> (15.02.2012)

¹⁰ Daha önce de belirtildiği gibi bu kelime, sadece insanda bulunduğu inanan “süne(ğ)” ruhu olmalıdır.

¹¹ Abdulkadir İnan, “Tarihte ve Bugün Şamanizm”, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 182.

¹² Bu kelime “totem” veya “töz” olarak çevrilmekte olup bir kabilenin veya toplumun atası sayılan, kendisinden çekinilen, kendisinden geldiğine inanan ve bu sebeple o boy tarafından avlanamayan, eti yenilemeyen kutsal hayvan demektir.

¹³ “Horus” kelimesiyle benzerliği dikkat çekicidir. Ses uyumuna uygun “Horus” söyleyişi Anadolu’da hâlâ yaygındır. Horoz’un, her sabah Güneş’in doğuşunu insanlara bildirme işinin sembolü oluşu da gariptir.

¹⁴ Sahra Çölü’nde “mavi adamlar” olarak anılan Tuareg kabilesi de eski Türkler gibi bu yıldızla “Köpek Yıldızı” demiştir.

Aynı yoldan gidermiş, artık gelince kuşlar.

Er kuzeye kaçarmış, iyi günlerde yazın,

Samanyolu'ndan uçar, göçer gelirmiş kışın.

Bu efsanede de görülüyor ki, Samanyolu'nun ötesinde 'Hayat suyu' ve bir nevi 'Cennet' vardı. Aynı zamanda Samanyolu, ruhların ötesine ve tanrıya giden bir yoldu."¹⁵

İlk şamanın kartal olduğu ve şamanların göğe uçarak ilahla iletişim kurduğu inancı ve Moğol şamanlarının kanatları olduğu düşünülürse belki de bu sebeple Samanyolu¹⁶'na; Kırgız Türkleri "Kuş Colu", Türkmen Türkleri ise "Kuşlar Yolu" derler.

"Çinlilerin derlediği bir Gök-Türk Söylencesi'nde 'bir oğul beyaz kuğu şekline girdi' ifadesi vardır."¹⁷

İslam öncesi Arap toplumlarında kimi putlar (lat, menat, uzza gibi), tanrıyla insan arasında haberleşmeyi sağlayan, aracılık eden "garanik" (tekili: garnuk) yani "kuğular"dı. Bu inanişe göre insanlar bu kutsal kuşlara isteklerini belirtir ve dua ederler, kuşlar da bu duaları Tanrı'ya iletirlerdi.

Sümer efsanesinde kaybolan tanrı Telipinu'yu bulmak için kartal görevlendirilir.

Diğer toplumlardaki efsanelerde olduğu gibi bizde de kuşların tanrıların habercileri oldukları yönünde inanışlar mevcuttur. Halk şiirimizde ve türkülerimizde özellikle "turna"nın haber getirmesi veya götürmesi bu anlayışın kalıntılarıdır.

Bu inanişin açık örneklerini "İrk Bitig"de de görmekteyiz. 10. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen bu "Fal Kitabı", Kök Türk harflidir. Mani dinine inanan Türkler tarafından kaleme alındığı için bu dinin inanışlarını yansıtır. Ancak dini bir kitap değil, fal kitabıdır. Kitapta geçen şu satırlar çok ilginçtir:

[54] "Kul sabı begingerü oturur. Kuzgun sabı tengringerü yalbarur. Üze tengri eşidti, asra kişi bilti, tir. Ança biling: Edgü ol."

[54]Kul sözü bey'ine arzda bulunur. Kuzgun sözü tanrıya yalvarır. Üstte tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir."

Orhun Yazıtlarında ölen için "uçtu" veya "kergek oldu" ifadeleri kullanılır. Kaşgarlı Mahmud cenneti, "uçmak" terimi ile karşılar. Bu kelime kimi sufi şiirlerinde ve Alevi nefeslerinde de görülür. "Bektaşiler için ölüm, 'göçmek; bir diyardan, başka bir diyara taşınmak'tır."¹⁸

¹⁵ Ergun Candan, "Antik Mısır Sırları", Sınır Ötesi Yayınları, s. 238

¹⁶ "Samanyolu" kelimesi Türkler İslam'a girmeden önce "Şaman Yolu" biçiminde kullanılmış olabilir mi?

¹⁷ Dr. Emel Esin, age.

¹⁸ Prof. Dr. Mehmet Eröz, age.

Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig’de "Saçım sungur tüyü gibi oldu, kuğu başıma konu" diyerek yaşlandığını ifade eder.

Korkut Ata, tüm hayvanların ve özellikle de kuşların dilini bilir. Ayrıca kendisinin “Tuman”¹⁹ adını verdiği bir yiğit de tüm kuşların dilini bilir.²⁰ Ayrıca bilindiği gibi “Dede Korkut Hikâyeleri”nde Deli Dumrul’a Azrail kuş suretinde gelir. “Ölüm meleği, Dumrul’un karısının canını almak için onun bedenine kancasını saplar, kadının canı bir güvercin olarak Tanrı katına ulaşır.”²¹

Fuat Köprülü, “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” isimli kitabında, Bektaşilik ve Yesevilikteki "kuş olmak" menkıbelerini Şamanizm'e bağlar. Bazı “Velâyetname”lerde Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli, Abdal Musa gibi erenler turna, güvercin veya şahin donuna girerek uçarlar.

Yunus Emre: “İşbu söze Hak tanıktır, bu can gövdeye konuktur / Bir gün ola çıka gide kafesten kuş uçmuş gibi”,

Karacaoğlan: “Can kafeste duran kuştur / Elbet uçar gider bir gün”,

Âşık Veysel: “Can kafeste durmaz uçar / Dünya bir han konan göçer.” demiştir.

“15. yüzyılda yazılmış Şükrullah’ın Behçet Üttevârih’inde ölüm şöyle yorumlanmıştır: *Sonunda ecel doğanı Orhan Beğ’e de pençe vurup yüce uçmağa çekti.*”²²

Cennet’e “uçmağ”, Samanyolu’na "Kuşlar Yolu" yani şamanların veya ölümlerle bir kuş gibi uçanların yolu deniliyor. Demek ki Türklere göre kişiöğlü öldüğünde uçmağa (cennete), kuş olarak ve genellikle yırtıcı bir kuş olarak gidiyor. Peki ama neden kuş ve özellikle yırtıcı olanları? Ölümden sonra hayatın uçuşa tebdili anlayışı Türklere ne zaman ve nasıl yerleşmiş olabilir?

B) Orhun Yazıtlarındaki izler ve “kergek bolmak” meselesi

Cesetleri bozulmamış olarak bulunan Pazırık kurganlarındaki bir eyer örtüsü üzerinde kartal-sığın mücadelesi tasvir edilmiştir. Anlaşılan ölümlerini yere gömen, göğe yükseltmeyen; yani yakmayan veya sergilemeyen o toplumda kartal ilahi bir sığata bürünmemiş, sadece

¹⁹ Bu ismin, ölüyü göğe yükseltmenin bir başka yolu olan “yakmak” fiiliyle alakalı oluşu gözden kaçmamalı.

²⁰ Celal Beydili, “Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük”, Yurt Yayınları, s. 324.

²¹ Pertev Naili Boratav, “Yüz Soruda Türk Folkloru”, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28.

²² Prof. Dr. O. Nedim Tuna, *agm*.

gücün temsilcisi olarak düşünülmüştür. Bazı eski devletlerde olduğu gibi Selçuklular da hâkimiyet sembolü olarak yine “çift başlı kartal”²³ figürünü kullanmışlardır.

Sadece kartal değil genel olarak yırtıcı kuş figürü, bilinen en eski dönemlerden beri diğer birçok millette olduğu gibi Türklerde de kudret sembolü olmuştur. Oğuz Kağan’ın çocuklarının her birinin “ongun” olarak kabul ettiği yırtıcı kuşları kutsal saymaları; Kültigin gibi üst düzey bir yöneticinin heykelindeki tacın üstünde kanatlarını açmış yırtıcı bir kuş (belki de kergek) figürü bulunması, bu figürün o toplumlarda kesin olarak kutsallık ve üstünlük sembolü olarak algılandığını göstermektedir.

Bilindiği üzere Orhun Yazıtlarında “öl-” yerine; “uç-, yok ol-, kergek ol-” fiilleri kullanılmaktadır. Bilim insanları arasında bu üç ifade, “öl-” gibi soyut bir fiilin bir anlamda somutlaştırılması olarak kabul görür. Yani genel olarak bu ifadeler “öl-” fiilinin mecazi karşılığı olarak düşünülür.

Oysa bu üç kullanımı da doğrudan “gök”le alakalı ve yüzde yüz gerçek anlamlarıyla değerlendirilebiliriz:

“uç- bar-”: Bu kullanımın anlamı “uçup gitmek” şeklinde düşünüldüğünde gökle alakası izah gerektirmeyecek kadar açıktır.

A. Von Gabain, “Eski Türkçenin Grameri” adlı eserinde yönelme hali için “genellikle +ka, +ke, nadiren de olsa +a, +e kullanıldığını”²⁴ söyler. Bu durumda; “uç-” fiilinden sonraki zarf-fiil eki kabul edilen “-a” ekini, “uç” ismine getirilen yönelme eki gibi kabul ederek bu ifadenin şöyle de yorumlanabileceği kanaatindeyiz:

“uç-” fiili ile “uç” ismi arasındaki anlam bağıntısı ve “uç” kelimesinin yükseklik anlamı herkesçe bilinen bir gerçektir. Eski Türklerde tanrı katı sayılan Sirius Yıldızı, şamanların ulaşabileceği en “uç” nokta olduğuna göre; “uç- bar-” kullanımı “uç- varmak, en sona erişmek”, ölerak “gök”e yani “tanrıya kavuşmak” anlamında düşünülebilir.

“yok ol-”: “Şemseddin Sami cenaze töreni anlamındaki ‘yog’ kelimesi ile namevcut anlamındaki ‘yok’ arasında bir ilgi olduğunu”²⁵ düşünse de bu iki kelime, kök anlamları bakımından günümüzdeki “kaybolmak, yitmek” anlamıyla değil; yine “yükselmek, uçmak”la alakalı görünmektedir.

Ruhun düzenlenerek “yüceltilmesi ve Tanrı’yla birleştirilmesi” yöntemi olan “yoga”yı duymuşuzdur. Sanskritçe “yóga”: 1. birlik, birleşme, birleştirme, 2. (işe) koşma, düzme,

²³ Hatta günümüzde dahi Türk Polis Teşkilatı, bazı belediyeler ve spor kulüpleri gibi kimi kurum ve kuruluşun da simgesidir. Ancak “çift başlı” bu kuşun kartal olmadığına dair ciddi şüpheler vardır.

²⁴ Annemarie Von Gabain, “Eski Türkçenin Grameri”, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 2000, s. 63-64.

²⁵ Dr. Mustafa Balcı, “Orhun Yazıtları: Türkçedeki İlk Çalışmalar”, Çizgi Kit., Konya, Mayıs 2011, s. 35

düzene koyma anlamlarına gelir.²⁶ Yoga, Sanskrit "yuj" kelimesinden türemiştir: "kavuşma", "bir araya gelme", "birlik", "karşılaşma" ve "yöntem" olarak çevrilebilir.²⁷

Sanskritçe “yoga” ve “yuj” kelimeleri ile “yog”²⁸ kelimesinin benzerliğini açıklamaya gerek bile yoktur.

Türkçe “yüce, koca (=ulu)”, Farsça “hoca (=hâce)”, Arapça “hacı”, İngilizce “huge (okunuşu: hûyuc)” ve “high (okunuşu: hay)” Yunanca “hagia (okunuşu: aya)” kelimelerinin, Sanskritçe “yóga” kelimesi ile biçim ve anlamca çok yakın olduğunu öne sürebiliriz.²⁹ Belki de bu kelimeler ortak bir kökten gelmektedir.

Şimdi; “üst, yükseklik, yücelik” anlamı içeren bazı kelimelere bir göz atalım: **yoğ** (ölüyü göğe yükseltme, yüceltme töreni), **yokuş** (göğe doğru), **yogurkan** (<yorgan=üstü örten), **(y)öğ-** (övmek, yüceltmek) **yögerü/yokaru** (yukarı), **yoklat-** (yüksek bir yere çıkartmak), **yük** (üstte olan), **yükle- yüksek, yüksel-, yü:ce, yü:z** (bir şeyin üst tarafı)

“Birleştirme, birlik, düzenleme” anlamındaki bazı kelimeler ise şöyle: **yoğan** (yoğun= birleşmiş, sıkı), **yoğur-** (birleştirmek, sıkılaştırmak), **yoğurt** (birleştirilmiş)³⁰, **(y)og** (birleşik), **(y)oggur** (oygur) / **(y)ogguz** (birleşik Guzlar), **yüksük** (birleştirici), **yu:rt** (birleştiren), **yo:rt** (düzenleme, yasa), **yo:rtu** (bir araya gelme, bayram)

Şimdi bu kelimelere bir kere de, eski Türklere göre her şeyi birleştiren ve düzenleyen yüce “Tengri” yani “kök”³¹ açısından bakalım: yoğ/yük/(y)og/yok/(y)öğ... Ayrı anlamlara gelen bu kelimelerin hepsinde de “gök”le ilgili açık bağlar bulmak mümkündür. Görüldüğü gibi bütün bu kelimeler; bir zamanlar “gökyüzü, mavi ve Tanrı” anlamlarına gelen “kök” kelimesiyle anlam ilişkisi içindedir. Böylece “yok” kelimesinin “gök” kelimesi ile bir bağı olduğunu ve bu kelimenin ilk ve asli anlamının “gök”le alakalı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bütün bu açıklamalardan çıkan sonuç, kanımızca Orhun Yazıtlarındaki “yok ol-” fiili “kaybolmak, namevcut olmak” anlamında değil, ölünün düzenlenen bir törenle yüceltilerek göğe yükseltilmesi ve Tanrı’ya eriştirilmesidir. “Hatta günümüzde Tahtacılar cenazeye

²⁶ <http://www.nisanyansozluk.com/?k=yoga> (15.02.2012)

²⁷ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Yoga> (15.02.2012)

²⁸ Karadeniz şivesinde “güzel/cüzel” biçiminde “g”lerin “c” oluşu sadece bize özgü değildir. Sami dillerinde de aynı değişim vardır.

²⁹ Türk, Altay ve Yakut mitolojilerinde ongunu kartal olan, Güneş’i ve ilk insanı yarattığına inanılan gökyüzü tanrısı “Ayıh” Han veya diğer adıyla “Ayığ” Toyon da bu anlam örüntüsü içinde düşünülebilir.

³⁰ Böylece “yoğun, yoğur- ve yoğurt” kelimelerinin Nişanyan’ın sandığı gibi “karıştır-” fiiliyle değil, “birleştir-, bir araya getir-” fiiliyle ilgili olduğunu anlıyoruz.

³¹ “Kök” kelimesinin Tanrı, gök, mavi” anlamları dışında “soy” anlamına da gelmesi, gökten geldiklerine inanan Türklere için gayet normaldir. “soy” anlamına da gelen kelime eski Türkçe’de ve Moğolca’da “oğ” biçimindedir. “oğ-uş, oğ-ul” gibi kelimeler de aynı köktendir. Bu kelimeler yine gösteriyor ki Türklere kesinlikle “gök soylu” olduklarına inanmaktadırlar.

giderken, cenazenin arkasından (belki de ‘göge göge’ veya ‘yukarı yukarı’ anlamında A.K.) ‘Yoğ, yoğ!’ diye bağırırmaktadırlar.”³²

Bu bağlamda, yazıtlardaki ölmek anlamındaki “yok ol-” ifadesi günümüze tam anlamıyla çevrilmek istenirse “gök ol-” şeklinde çevrilmelidir. Çünkü diğer iki ifade (*uç bar-* ve *kergek bol-*) doğrudan ve tamamen gökle ilgiliyken, bu ifadenin “yit-” anlamında oluşu alakasız kalacaktır. Üstelik eski Türkler ölümden sonra yok olmaya değil, uçarak atalara kavuşulan gökte bir hayatın var olduğuna inanırken bu ifadenin “yitmek” anlamında olması mümkün görünmemektedir.

“kergek bol-”: “Ölüm” ve “uçmak” ile özdeşleştirilen “kergek bolmak” ifadesi birçok bilim insanınca mecaz anlamda düşünülüp “vefat etmek” olarak anlamlandırılırken³³ O. N. Tuna, bu kelimenin “Bildircin³⁴ türünden bir kuşa işaret etmekte olduğunu” ve bu ismin etimolojisinin, “kanatlarını yelken gibi havaya gerici” anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁵

Ahmet B. Ercilasun; “Kergek kelimesi şahin cinsinden bir kuşun adıdır; dolayısıyla ‘kergek bolmak’ da şahin olup uçmak demektir.” der.

Kemal Üçüncü ise “Kergek bolmak deyimi kergenez kuşundan mülhemdir.” görüşündedir.³⁶

Ayrıca Gülden Sağol da “kergek bol-” ifadesini “kuş ol-” anlamıyla değerlendirmek gereğine işaret eder.³⁷

Ceval Kaya ise bütün bu görüşlere katılmaz ve şöyle der: “Yazıtlarda kağanların ölümünden bahsederken kullanılan üç tane deyim var: *yok bolmak*, *kergek bolmak* ve *uç bar barmak*. Bunların üçü de ‘ölmek’ anlamına gelmektedir. *yok bolmak*, birebir ‘var iken ortadan kalkmak, yok olmak’ demektir. *kergek bolmak*, ‘gerek olmak, namevcut duruma gelmek, eksik hâle geçmek’ karşılığındadır. *uç bar barmak* ise ‘uçup gitmek’ anlamındadır.”³⁸

³² Prof. Dr. Mehmet Eröz, *age*.

³³ “Kergek” kelimesini Saha Türklerinde, Moğollarda ve Buryatlardaki “kurban” anlamına gelen “kerek” kelimesiyle aynı sayan görüşler de vardır.

³⁴ “Bildircin”ın kutsallığına dair bildiğimiz tek şey ehl-i kitaba göre bu kuşun İbranilere çölde ziyafet olmasıdır. Bu sebeple herhangi bir kutsallık veya güç temsilcisi olmayan sıradan bir kuşun ölümle alakalı olması uzak görünmektedir. Denildiği gibi “ölen şahsın çaresizliğinin bildircine benzetilmesi” ise bir hayli zorlamadır. Çünkü çaresizlik simgesi olmak üzere, bildircin ayarında hatta ondan daha zayıf olan kuşlar da mevcuttur.

³⁵ Prof. Dr. O. Nedim Tuna, *agm*.

³⁶ Kemal Üçüncü, “*Karacaoglan’ın Şiirlerinde Ölüm Temi*”,

http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/kemal_ucuncu_karacaoglan_siirleri_olum_temi.pdf (17.02.2012)

³⁷ Gülden Sağol, “*Ölmek Karşılığında Kullanılan Kelimelerden Hareketle Türklerde Ölümün Algılanışı*”, IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri - 24-29 Eylül 2000, Ankara, 2007, 1545-1574.

³⁸ Prof. Dr. Ceval Kaya, “*Orhun Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar*” *Bildirisi*, I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şoleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar. <http://www.cagdas.aku.edu.tr/bs/bildiriler/ckaya.pdf> (10.02.2012)

Oysa Türkler için “ölmek” bir yok oluş, bir bitiş değil; kuş olup göğe yükselerek, atalara kavuşma ve gökle birleşmedir.

Oğuz Kağan’ın çocuklarının ve torunlarının yırtıcı kuş ongunlarını ataları kabul etmelerinden, yani o kuşlardan geldiklerine inanmalarından yola çıkarak, “kergek bol-” ifadesinin kuş olarak atalara kavuşma anlatımı olduğunu düşünebiliriz. Çünkü kabul ettikleri tüm dinlerde, hatta İslam’da bile “tenasüh” inancını bırakmayan Türkler için ölünce bir kuşa dönüşmek hiç de şaşırtıcı değildir.

Peki “kergek” nasıl bir kuştur?

Öncelikle bu kuşun yırtıcı olması gereğine işaret etmemiz lazımdır. Çünkü “kergek bolmak” ifadesinden sonra ortaya çıkan “sungur olmak” ifadesindeki “sungur” yırtıcı bir kuştur. Ayrıca bu yırtıcı kuş, “Aksungur” örneğinde olduğu gibi yücelik, yöneticilik nişanesi olarak kullanılmıştır.

“Sungur” hakkında hocam Emine Gürsoy-Naskali şunları söylemektedir:

“68. *Şunggar*:

İngilizce: A species of Gyr-falcon.

Latince: Falco Gyr-falco.

Mançuca: Şongkon.

Çince: HAI CH'ING (kelime manası: 'deniz mavisi').

Çevik ve hızlı uçar. Kuğu ve buna benzer kuşları yakalar.

Scully ve diğerlerine göre Doğu Türkçesi şungqar veya şunghar, Falco Hendersoni'dir (Hume). Fakat Colonel Phillott eski yazmalardaki şunggar'ın bir tür 'Gyr-falcon' olduğuna dair beni temin etmektedir.”³⁹

Bu bilgilere göre bizde “akdoğan” olarak bilinen bu kuşun yırtıcı olduğuna şüphe yoktur. Bu durumda “kergek” de yırtıcı bir kuş olmalıdır.

Yine aynı kitapta “kerkenez”le alakalı şu bilgiler yer alıyor:

“64. *Kökenek*:

İngilizce: The Kestrel ? (= 'kerkenez')

Latince: Cerchneis tinnunculu?

Mançuca: Baldargan.⁴⁰

Çince: CH'ING CHIEN.

³⁹ Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, “*Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*”, [http://turuz.info/Sozluk/0118-\(1\)Qush%20adlari%20-manchu.turkc.chince-%20sozluyu\(4.405KB\).pdf](http://turuz.info/Sozluk/0118-(1)Qush%20adlari%20-manchu.turkc.chince-%20sozluyu(4.405KB).pdf) (10.01.2012)

⁴⁰ “Kergek”in bildircin türü ile karıştırılmasında bu kelime etkili olmuş olabilir mi?

Bu kuşun gözleri ve ayakları sarıdır. Kurbağa ve karakurbağa yer.

Zakharoff'a göre Vulturidae (akbaba A.K.) türündendir.

Scully'e göre İngilizce; 'kestrel'in (= 'kerkenz') Doğu Türkçesi karşılığı kurganak'tır."⁴¹

Mehmet Turgut Berbercan "Dr. John Scully'nin Doğu Türkçesi Kuş İsimleri Listesi" adlı makalesinde aynı kuşu "kürgenek" olarak madde başı yapmıştır.⁴²

Nişanyan genel ağıdaki sözlüğünde "kerkenz" kelimesi için 1680'de "kerkenz" biçimiyle kullanıldığını belirterek şunları yazmaktadır: "*Kerkenz: Doğangillerden küçük, yırtıcı kuş.*"

Kelimenin etimolojisinde ise "Farsça: *karkās/karkas* (akbaba)" ve "Avesta: *kahrka*=(kuş, tavuk)" anlamlarını verdikten sonra şunları da ekler: "Farsça: *karkār* (bir tür güvercin), *karkamā* (kuyruksallayan kuşu), *karkarak* (saksağan). Ancak *karkanz* biçimine Farsçada rastlanmadı."⁴³

Bilindiği gibi zamanla benzer türlere ait kelimeler birbirinin yerine kullanılır olmuştur. Hatta özel bir türe ait isim, zaman içinde anlam genişlemesiyle bir türün genel adı olabilmiştir. Ya da genel anlamlı bir isim, anlam daralmasıyla daha alt bir türün adına indirgenebilmiştir.

Kergek ile kerkenz aynı kuş mudur, bilemiyoruz. Ama anlaşılan o ki "kergek" bir kuş adıdır ve kesinlikle yırtıcıdır. Bu isim "karakuş" örneğinde olduğu gibi belki de bir zamanlar bütün yırtıcı kuşların ortak adı olarak kullanılmaktaydı.

Bütün bu bilgilerin ışığında; neden "kergek bolmak" ifadesi yüzde yüz gerçek anlamda yani "kergek'e dönüşmek" anlamında kullanılmış olmasın?

Bunu açıklığa kavuşturabilmek için önce eski Türklerin ölümlerini ne yaptıklarını incelememiz gerekiyor. Eski Türklerin ölü gömme törenleri ile ilgili yöntemlerini genel olarak şöyle sınıflandırılabiliriz:

1. Ölüyü mumyalamak

Cesedi maddesel olarak korumaya yönelik bu uygulamanın Türk kültür dairesinde örnekleri azdır.

Pazırık kurganlarında bulunanlar en bilinenleridir. Bunların da ancak önemli kişilerin cesetlerine ait buluntular olduğu bir gerçektir. Çünkü mumyalamak hem zahmetli ve uzmanlık

⁴¹ Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, *age*.

⁴² Mehmet Turgut Berbercan, "Dr. John Scully'nin Doğu Türkçesi Kuş İsimleri Listesi", <http://www.iudergi.com/tr/index.php/turkdili/article/viewFile/10541/9778> (13.02.2012)

⁴³ <http://www.nisanyansozluk.com/?k=kerkenz> (10.01.2012)

gerektiren, hem de sıradan halk için pahalı bir uygulamadır. Eski Mısır ve yerli Amerika uygarlıklarında daha yaygın olan bu yöntem, o toplumlarda bile sıradan halka daha az uygulanmıştır diyebiliriz.

Ceval Kaya, “O bölgede şimdiye kadar mumyalanmış herhangi bir ceset bulunmamıştır. Dolayısıyla Köl Tigin’in cesedinin mumyalanmış olma ihtimali söz konusu değildir.” der.⁴⁴

Son zamanlarda yapılan keşiflerle, Çin’deki “Beyaz Piramitler”in Türklerin eseri olduğu ve hatta bu piramitlerin birisinde Oğuz Kağan’ın heykeli ile birlikte bir mumya bulunduğu bilgisi doğru olmakla beraber, -Çin’in engellemelerinden dolayı- henüz yeterince incelenip aydınlatılabilmemiş değildir.⁴⁵

2. Ölüyü gömmek

Eski Türklerde bu uygulama, Türkler İslam’a girdikten sonra yaygınlaşmıştır.

“Eski zamanlarda Uygurlar ölüyü yakarak gömerlerdi. Fakat kağanın cesedi ateşe verilmez, tabuta konularak uzak ıssız yerlere gömülürdü. Sık sık anmak için, mezarın yanına put hane yapılırdı. Cesedi gömerken yeni elbise giydirilir, kazılan mezarın içine sedir yapılıp, sedir üzerine kamyıştan yapılmış hasır serilip, üstüne ceset konurdu. Cesedi gömmeden önce büyük törenler düzenlenirdi. Mezarın yanına ölen kişinin öz geçmişini anlatan, oyularak yazılan abide taş dikilirdi. Kağan ölürse eşiyile birlikte gömülürdü.”⁴⁶

En bilineni Esik kurganından çıkan “Altın Adam” olan bu uygulamanın, eskiden pek tercih edilmemesini Ceval Kaya şöyle açıklamaktadır: “Kışın uzun sürdüğü, yerin donduğu soğuk coğrafyalarda toprağı kazmak neredeyse imkânsız olduğu için buralarda yakma âdeti gelişmiştir. Bu bölgelerde sergileme de görülmektedir.”⁴⁷

Ancak ölüyü yakma işlemini sadece coğrafya ve iklime bağlamak doğru sayılmaz. Zira Hindistan’da iklim ve coğrafya şartları uygun olmasına rağmen cesedi toprağa “gömme” yerine, tamamen dini kaygılardan dolayı “yakma” tercih edilmektedir. Buradan yola çıkarak Türkler de dini kaygılarla ölülerini yakmışlardır diyebiliriz.

3. Ölüyü yakmak

⁴⁴ Prof. Dr. Ceval Kaya, *agm*.

⁴⁵ <http://www.uygurunesi.com/?hid=22&mxz=YaziD> (28.02.2012)

⁴⁶ “Eski Türklerde Ölüm ve Ölüm Gelenekleri”, <http://www.msxllabs.org/forum/satirlarla-turkiye/25725-eski-turklerde-olum-ve-olum-gelenekleri.html#ixzz1IYNLzfqE> (12.02.2012)

⁴⁷ Prof. Dr. Ceval Kaya, *agm*.

Bu uygulama, ölünün göğe yükseltilmesi yollarından biri ve en bilinenidir. Şöyle ki bu uygulamayı yapan topluluklar, ölülerini gömenlere “Yerin kötü tanrılarına da tapınıyorlar.” demektedirler. Yani ölüleri “yer”e gömmek, cesedi yakarak duman ve buhar olarak göğe yükseltmemek, onlara göre büyük bir günahdır ve ruhun tanrısal bütünlüğe kavuşmasına engel olmaktadır. Ancak ceset yakılıp ruh göğe eriştirildikten sonra geride kalan artıklar, yani bir anlamda tanrının kabul etmediği pis şeyler “yer”e gömülebilir. Hatta bazen bu küller bile gömülmemiş, bir kaba konularak muhafaza edilmiştir.

Eski Türklerde bazı hükümdarlar ve ileri gelenler, Mani, Tao gibi dinleri kabul ediyorlarsa da halk çoğunlukla Buda dinine bağlı kalıyordu. Buda dini Hindistan kökenli olup, daha çok Orta ve Uzak Asya’da kabul görmüştür. Bu dinin gereklerine göre ölüler yakılır ve külleri gömülür. Hindistan’da ölülerin yakılarak küllerinin kutsal sayılan “Ganj” nehrine atılması; eski Türklerdeki üç çeşit ruhtan birisinin suya karıştığı inancı doğrultusunda, suya yakın yerlere gömme işleminin yapılmasıyla paralellik gösterir.⁴⁸

“Uygurların cenaze merasimleri hakkında en iyi bilgileri Çin kaynaklarından edinebiliyoruz. Miladi 518 yılında Çinli gezgin Huy Sing ile Sun Yong, Luo Yang’dan yola çıkıp 519 yılında Odun’a (Hotan)⁴⁹ gelmişler. Orada gördükleri hakkında yazmış oldukları Luo Yang ‘ibadethane Hatıraları’ adlı kitabının beşinci bölümünde Odun (Hotan)’daki cenaze törenlerinden şöyle bahsetmektedirler: Eski Uygurlarda cesedin konulduğu çadırın etrafında yedi defa dolaşılır, yas tutanlar bıçakla alınlarını çizip kan akıtarak ağlardı. Sonra ölen adamın cesedi ateşte yakılır, cesedin külü yere gömülürdü. Sık sık anmak için yanına put dikilirdi. Ağıt yakanlar saçlarını kesip, yüzünü boyarlardı.”⁵⁰

“Türklerde cenaze töreni uygulaması esnasında ölü konmuş çadırın etrafında yedi defa dönme geleneğinin gezegenlerle ilgili olduğuna ve bunun bir inanç sistemi olduğuna kanaat getiren düşünürler vardır. Bu kimselere göre, kutsal olarak kabul edilen yedi rakamı yedi gezegenle bağlantılandırılmış olsa gerek. Zira bu görüş cenaze töreninden önce yedi gün bekleme olayını da aynı gerekçeye bağlamaktadır. Daire çizerek dönmelerinin, gezegenlerin hareketine benzemesi ya da bunları hatırlatması nedeniyle bu konu astrobiyoloji ile irtibatlandırılmıştır.”⁵¹

⁴⁸ Rivayetlere göre Attila’nın nehir yatağı altına veya nehir ortasında oluşturulan bir adaya gömülmesi bu inanışla alakalı olabilir.

⁴⁹ “Odun=Ot-un” kelimesinin ateşle alakalı oluşu ve eski İskandinav halklarının tanrısı, gerektiğinde kartala dönüşebilen, simgesi Güneş olan “Odin”e benzerliği gözden kaçmamalı.

⁵⁰ “Eski Türklerde Ölüm ve Ölüm Gelenekleri”, <http://www.msxslabs.org/forum/satirlarla-turkiye/25725-eski-turklerde-olum-ve-olum-gelenekleri.html#ixzz1IYNLzfqE> (12.02.2012)

⁵¹ Jean-Poul Roux, *age.*, s. 246

“Göktürklerden herhangi birisi öldüğü zaman ölüyü çadıra korlar. Oğullar, torunları, akrabaları, atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önünü sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışık akar. Bu ritüeli yedi defa tekrarlarlar sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşte yakarlar; külünü, yılın muayyen bir gününde mezara gömerler. Defin gününde ölünün akrabaları, tıpkı öldüğü günde yapıldığı gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. İlbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman gömerler.”⁵²

Bu küllerin, toprağa ekim yapılan iki dönem olan ilkbahar ve sonbaharda bir tohum gibi suya yakın yerlere gömülüyor oluşu, Anka kuşunun küllerinden yeniden doğması efsanesinde olduğu gibi yeniden doğuşa işaret ediyor olmalı. Çünkü tenasüh anlayışına göre düşünersek; küller su ve toprak yoluyla bitkilere, hayvanlara veya insanlara geçebilir.

Yapılan hesaplar doğruysa Kül Tigin Şubat 731’de öldü, yoğ töreni ise Kasım 731’de yapıldı. Peki, neden bu tören ilkbaharda değil de sonbaharda yapıldı? Belki de “uzaktan gelen birçok misafir” için beklendi. Arada yaklaşık dokuz ay bir süre var. Bunun insanlar için normal bir hamilelik süresi oluşu gariptir.⁵³

4. Ölüyü sergilemek

İlk insanların ölümlerini ne yaptıkları konusunda farklı görüşler mevcuttur. Ama genel olarak ölen kişilerin, yaşanılan bölgeden uzak bir yere götürülerek oraya bırakıldığı düşünülür. Bu sebeple bu yöntem insanlık tarihinde bilinen en eski ölü uğurlama biçimidir, diyebiliriz.

Sonraları ölümlerin terk edildiği yerlerin daha özel yerler olmaya başladığı ve bunların da genellikle yüksek yerler olduğu görüşleri vardır. Bunun örneklerini yakın dönemlerde de görmek mümkündür. Mesela Amerika’nın yerlileri olan Kızılderililer ölümlerini yüksek bir mağaraya toplardı. Hatta Kızılderililerde, diğer bazı toplumlarda ve bizde de görülen “Atalar Kültü” oluşumu bu şekilde başlamıştır denebilir.

Türk tarihinin en eski ve en gizemli uygulaması olduğunu düşündüğümüz “ölüyü sergileme” yönteminin; nedenleri nasılları hakkında yeterli bilgi olmadığı gibi, gereken ilgiyi görmediği ve yeterince araştırılmadığı kanısındayız.

⁵² Abdulkadir İnan, *age.*, s. 177-178.

⁵³ Bilge Kağan için de yaklaşık yedi ay beklenmiştir. Bu süre ise yine insanlar için sağlıklı bir doğumun alt sınırı sayılmaktadır.

“Beltir rivayetinden anlaşıldığına göre, ölüleri tabutlara koyup, ağaçlara asmak yahut dört direk üzerine bırakmak âdeti Kuzey Altaylarda ve Tayga Ormanlarında yaşayan bazı oymaklarda XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.”⁵⁴

Yakut Türklerinde 19. yüzyılın sonlarına kadar devam eden sergileme geleneği; dört uzun tahta direk ile yükseltilecek ağaçtan bir tabuta konan ölünün, tabiata terk edilmesi biçimindedir. Özellikle Kazak Türklerindeki bazı uygulamalarda tabutun ağaca asılması biçimi de görülürdü.⁵⁵

Ufak tefek uygulama farklılıklarını bir yana bırakırsak bu yöntemde dikkat çekici olan şudur: Bu tabut neden “yer”den “gök”e yükseltilerek üstü açık bırakılmaktadır?⁵⁶ Demek ki yerdeki hayvanların bu cesede ilişmesi istenmemektedir. Bu durumda geriye cesedi yiyebilecek hayvanlardan “kurtlar-kuşlar”⁵⁷ kalmaktadır.

“Kırgızlar gibi bazı Türk topluluklarında ceset uğurlu ruhların makamı kabul edilen ağaçlar üzerinde çürüyene ve kuşlar tarafından etleri temizleninceye kadar kalıyordu.”⁵⁸

Önceleri bir fark gözetilmeden bütün vahşi hayvanlara terk edilen ölümler, sonraları “gök ve gökte olanlar”ın kutsallaşmasıyla sadece uçan hayvanlara terk edilmeye başlanmış olabilir. Yırtıcı kuşların, uçan bazı haşerelerin ve onların yumurtalarından çıkan kurtların bitirdiği cesetten geriye sadece kemiklerin kaldığı ve bu kemiklerin saklandığı, yakıldığı veya gömüldüğü düşünülebilir.

Bunlar sadece çıkarım değildir, tarihte ve günümüzde örnekleri vardır. İnsanların MÖ 13.000 yılında Urfa’da ve günümüzde Budistlerin Tibet’te ölümlerini akbabalara verdiğini biliyor muydunuz?

Dünyanın en eski “Göksel Defin” alanı: Göbekli Tepe

Daha önce Şanlıurfa’da “Nevali Çori” adıyla bilinen ve MÖ 8000-8500 yıllarına tarihlenen ve son olarak yine Şanlıurfa’da “Göbekli Tepe” adıyla bilinen ve MÖ 11.000-13.000 yıllarına tarihlenen höyüklerde yapılan kazılar sonucu “...dünyada bilinen en eski

⁵⁴ Abdulkadir İnan, “*Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*”, TKY Yayınları, 1995, s. 187.

⁵⁵ Günümüzde argoda “mezarlık, öteki dünya” anlamlarında kullanılan “tahtalıköy” ifadesi bu geleneğin küçük bir kalıntısı sayılabilir.

⁵⁶ Bazı bilim insanları bu yöntemin cesedin kurutulması için yapıldığına dair görüş bildirseler de nedensellik açısından bunun bir izahı yoktur.

⁵⁷ Ölümlerin “kurda kuşa yem edilme”si kulağa korkunç gelebilir. Ancak unutmayalım ki “gömülmek” de bazı toplumlar için “yerin kötü tanrılarına adanmak” anlamına gelmektedir. Ayrıca toprak altında da cesedi yine bazı hayvanlar ve bakteriler yemektir.

⁵⁸ Yaşar Çoruhlu, “*Türk Mitolojisinin Ana Hatları*”, Kabalcı Yayınları, 2002, s. 123.

tapınak ve inanç kültü ortaya çıkarılmıştır. Bu inanç sisteminde özellikle yırtıcı kuşların⁵⁹ özel bir yeri bulunmaktadır ve şamanlar Orta Asya’da olduğu gibi kanat takmaktadırlar.”⁶⁰

Çatalhöyük’te akbabaların ölüm ve yeniden doğuşla ilgili olarak görüldüğü tespiti, daha eski tarihli olan bu iki kazı alanında bir kere daha doğrulanmıştır. Çünkü akbabaların tasvir edildiği sütunlar da bulunmuştur.⁶¹ Araştırmacılara göre daire şeklindeki bu yapılar cenaze ile alakalı dini törenler için yapılmıştır.

Ancak Göbekli Tepe’de bilim insanlarınca henüz açıklanamayan noktalar da var: “Neden bu yapıların istisnasız hepsinin üstü açık ve ortada cesetlere ait hiçbir iz yok? ‘T’ biçimli sütunlarla çevrili bir dairenin ortasında, daha yüksek ve karşılıklı iki tane ‘T’ sütunu ne işe yarıyordu?”⁶²

Daha yeni tarihli olan Stonehenge ve Başkurtistan-Uçalı⁶³ buluntuları da yüksek taş sütunlardan oluşan üstü açık daire biçimlidir. Son araştırmalar Stonehenge bölgesinin yalnız son beş yüz yıldır değil, MÖ 3000 yıllarından beri mezarlık olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.⁶⁴ Başkurtistan’daki çalışmalar ise devam etmektedir. Ancak bulunan bölgenin ismi çok dikkat çekicidir: Uçalı...

Kanaatimizce Göbekli Tepe de dâhil bütün bu alanların ortak amacı, göksel defin töreni için kullanılmasıdır. Çünkü sergileme yönteminde görüldüğü üzere ceset üstü açık tabutlarda ve yerden yükseltilerek yırtıcı kuşlara terk edilmekteydi. Belli ki cesetler bir zamanlar taş sütunlar üzerine konularak kuşlara verilmekteydi. Göbekli Tepe’deki üstü açık dairesel tören alanının ortasında bulunan ve üzerine tabut koymaya elverişli iki adet “T” biçimli sütun da bunu doğrular. Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz, taş sütunlardan yapılmış olan eski tören alanlarının daire biçimi ise Türklerce kutsal sayılan ve ölünce uçluğuna inanılan “gök”le alakalı olmalıdır.

Zerdüştilerin ölüm kuleleri

⁵⁹ Bu kazılarda akbaba ve kelaynak kabartmaları bulunmuştur. O zamanlarda kutsal sayılan ve Türkiye’de sadece Şanlıurfa’da kalan kelaynak kuşunun kışı geçirmek için gittiği Sudan’ın, tarihi “Kuş Krallığı”na ev sahipliği yapması tesadüf olabilir mi?

⁶⁰ İngilizce röportajın tamamı için: http://www.andrewcollins.com/page/articles/Gobekli_Tepe_interview.htm (14.01.2012)

⁶¹ Bu kuşları “turna” veya “ördek” olarak yorumlayan bilim insanları da vardır. Ancak fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla biçim ve boyut bakımından bu kuşların “ördek” olma ihtimali çok uzak görünmektedir.

⁶² Ayrıntılı bilgi ve fotoğraflar için: <http://gobeklitepe.info/tr/index.html> (15.01.2012)

⁶³ Türkçe: http://tr.wikipedia.org/wiki/U%C3%A7al%C4%B1_Buluntular%C4%B1 (14.01.2012)

Başkurtça: http://ba.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8B_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%83%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D1%8B (14.01.2012)

⁶⁴ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Stonehenge> (15.01.2012)

Çoğu bilim insanı MÖ 3500 civarı kabul etse de⁶⁵ ne zaman başladığı kesin olmayan ve dünyanın en eski tek tanrılı dini kabul edilen Zerdüştlükte de, geleneksel olarak dünyanın insan kalıntılarıyla bozulmaması gerektiğine inanılırdı. Ölülerini gömmek yerine, üstü açık kulelerde cesetleri akbabalara ve doğal etkenlere karşı korumasız bir şekilde bırakırlardı. Daha sonra kalan kemikleri ise kulenin kuyusuna atarlardı.

“Günümüzde Hindistan’daki Zerdüştiler ölülerini akbabaların yemesi için açıkta bırakıyorlar.”⁶⁶

Bu dinin en önemli sembolü olan ve koruyucu melek olduğuna inanılan “Faravahar”, sembolik olarak iki kanatlı -bu kanatlar yırtıcı kuşlarınkindendir-, kanatların ortasında bir disk, diskin üstünde “Ahura Mazda” şeklinde tasvir edilir.

Orta Farsçada “khwarrah” olan “Faravahar” kelimesi, İngilizcede “Khvarenah” şeklindedir. Arapça kuş isimlerinden olan “garnuk⁶⁷ (çoğulu: garanik) ile “karaki” veya “karki”⁶⁸, İngilizce aynı anlama gelen “crane” kelimeleri ve nihayet yazıtlardaki “kergek” dahi aynı kökten olabilir.⁶⁹

Eski toplumlarda ateşin önce temizleme ve temizlenme, sonra cesedi göğe yükseltme aracı olarak kullanıldığı çok açıktır. Zerdüştlükteki “üç kutsal ateş”ten ikisi bazı eski Türklerce de özel anlamlar taşır. Bunlardan ilki aileyi etrafında toplayıp birleştiren “ocak ateşi”dir. Ki bu ateş eski Türk toplumlarının çoğunda kült haline gelmiştir, kutsal sayılır.

İkincisi ise halkı etrafında toplayıp birleştiren “Nevruz ateşi”dir. Işığın karanlığı yendiği, ölen tabiatın dirildiği ve tertemiz olarak yeniden doğduğu baharın ilk gününde yakılan bu ateşin üstünden atlanarak, ruhun temizlendiğine ve yeniden doğmuşçasına günahlardan arınıldığına inanılır.

Orta Asya’daki Türklerin, günümüzde Farslardan çok daha fazla bu bayrama ilgi göstermesi elbette onların geçmişte Zerdüşti olduklarını söylemeye yetmez. Ancak kültürlerin sınırları olmadığı gerçeğinden yola çıkarak, o dönemlerde birbirine pasaport sormayan komşu toplulukların dinsel inanışlarının birbirinden etkilenmemesi için de hiçbir sebep yoktur.

“Mavi Moğollar”ın kabirleri: Akbabalar

⁶⁵ MÖ 18.000 diyenler de var.

⁶⁶ Fawzy Mohamed Hamid, “*Âlâm el-Adyân Bayn el-Osra fi El-Hakika*”, Menşurat Cemiyet ed-Dava el-İslâmiye el-Âlemiye, 1991.

⁶⁷ “Kuğu” demektir. Bazı kaynaklar “turna” manası verir. Özel anlamda ise daha önce belirtildiği gibi Tanrı’ya dilekleri ve duaları eriştiren putlardır.

⁶⁸ “Turna” demektir. Bazı kaynaklarda “kuğu” anlamında kullanılmıştır. Halk şiirimizde ve türkülerimizde “turna”nın haberci olması eski bir inanç kalıntısı olabilir.

⁶⁹ Bunlara Türkçe “karga” anlamındaki Arapça “gurab” ve İngilizce “crow” kelimeleri de eklenebilir.

Zerdüştlükte ateşin temizleyiciliği ve kutsallığı vardır. Çin kaynaklarına göre bazı Türk topluluklarının ölülerini yaktıklarını biliyoruz. Hatta bu yönde özel olarak Kültigin hakkında belirtilmiş kesin bir bilgi olmamasına rağmen, onun cesedinin yakıldığını düşünen bilim insanları çoğunluktadır. Elbette bu genel ön kabulün oluşmasında, Çin kaynaklarında geçen Kök Türklerin cenaze törenleri hakkındaki genel ifadeler yönlendiricidir.

Peki, acaba tarihin derinliklerinde Türkler de ölülerini göğe, yani tanrıya ulaştırması için kuşlara vermiş olabilir mi? Aşağıdaki bilgiler bize ipucu olabilir:

“Bu Moğollar ‘Mavi Moğollar’⁷⁰ olarak bilinir. Onlar gök rengini kutsal renklerden sayarlar. Halktan biri ölürse onun cesedini köpeklere, vahşi hayvanlara veya kartallara terk ederler.⁷¹ Bu sebeple Çinliler kartalları; ‘Moğolların kabri’ diye adlandırır.”⁷²

Bu çok önemli bilgileri, makaleyi yazmaya başladığımda konudan haberdar olan eşim, okumakta olduğu Arapça bir kitaptan çevirdi. Ancak 1937 doğumlu olan yazar bu bilgileri nereden aktardığını maalesef belirtmemiştir.

Fark ettiğiniz gibi burada en önemli benzerlik, “Kök Türk” benzerliğidir. Arapların çoğunlukla Moğollarla Türkleri karıştırdıkları ve hatta bütün Orta Asya’da yaşayanlara “Moğol” dedikleri öteden beri bilinen bir gerçektir.

“Kök Moğol”ların bu geleneği bugün Tibet’in doğusunda, dağlık kuzey yakasında “kutsal gökyüzü defin töreni” adıyla anılmakta ve Tibet Budistlerince inatla günümüzde de devam ettirilmektedir.

Kutsal gökyüzü defin töreni

“7. yüzyılda başlayan bu cenaze törenlerinde, öldükten sonra ruhun gökteki anaya⁷³ ulaşacağına inanan Budistler kendilerine has bir gelenek başlattılar. Önceleri ölülerini yakıp küllerini savuran bu Budist rahipleri daha sonra ölülerini, kendi elleriyle besledikleri akbabalara yem olarak vermeye başladı.⁷⁴

⁷⁰ Tamlamanın Arapça biçimi, “mavi” anlamındaki renk sıfatıyla oluşturulduğu için biz de böyle çevirdik.

⁷¹ Eski İskandinav halklarının tanrısı, gerektiğinde kartala dönüşebilen, simgesi Güneş olan ve kafasının üstünde bir kuş bulunan “Odin” de -sağ ve sol yanında birer tane olmak üzere- iki kuzgun ve iki kurt ile tasvir edilir.

⁷² Fawzy Mohamed Hamid, *age.*, s. 135

⁷³ “Gök”le alakalı olan “ög”, eski Türkçede “ana” anlamındadır. Günümüzdeki “öksüz” de aslen “anasız” demektir.

⁷⁴ Bu geleneğin “yakma”dan sonra ortaya çıktığı şüphelidir. Daha önce belirttiğimiz gibi “Göbekli Tepe”de tespit edildiğine göre henüz Budizm yokken bu uğurlama yöntemi vardı. Belki Göbekli Tepe’deki gibi eski bir geleneğin kalıntısı veya başka bir dinden, mesela Zerdüştlükten bulaşma olarak Budizm’e geçmiş olabilir. O bölgeye giden Zerdüşst bir rahibin Budizm’e katkısı da olabilir. Bu yöntemin bölgesel olarak sadece Tibet Budistlerinde görülmesi bunu doğrular.

Gerçek mezarlığın gökyüzünde olduğunu, oraya da ancak ruhun çıkabileceğini belirten Budist rahipler; cesetleri yiyen kuşların cesedin sahibinin ruhunu o mezarlığa çıkaracağını savunuyor.

Bu vahşet için büyük eleştiri alan Budistlerin bir gerekçeleri daha var. Genelde dağlık ve buzla kaplı bir bölgede yaşadıklarını belirterek ‘Buralarda zaten istesek de ölülerimizi gömebileceğimiz bir yer yok. Burası tamamen kayalarla kaplı bir bölgedir. Toprak bile yok. O yüzden ölülerimizi fiziksel olarak da gömmemiz söz konusu değil.’ savunması yapıyor.

Çin hükümeti 1960 yılında barbarca olduğunu ilan ettiği bu vahşi olayı yasakladı. Yasaklamayla birlikte uzun süre gösteriler yapan Budistler 1980 yılında ölüleri kuşlara yedirmek için tekrar izin aldı. Halen ölüleri akbabalara yedirme törenleri sürmektedir.”⁷⁵

“Budizm’in öğretilerine göre yaşayan Tibetliler öldükten sonra ruhun cennete kuşlarla ulaşabileceğine inanıyorlar.

Bir kişi öldükten sonra kıyafetlerini çıkartıp dağın tepesinde bir alana getiriyorlar. Bedenin kesim sırasında kaymaması için boynundan ip ile bir kazığa bağlıyorlar ve bıçakla gövdeden başlayarak ayaklarına kadar derin kesikler açıyorlar. Daha sonra da balyoz benzeri, ucunda sert, büyük bir taş bulunan aletle de daha önce kestikleri bedeni ufak parçalara ayırmak için dövmeye başlıyorlar.

İşlem bittikten sonra parçalar ise kuşların yemesi için dağın tepesinde terk ediliyor. Özellikle de akbabaların. Bu yüzden Tibet’te akbabaları silah patlatarak ya da herhangi başka bir şekilde kaçırmak yasaktır.

Tibet’te dağ tepelerinde sadece bu amaç için kullanılan 1000’den fazla alan var. Tibet’te yakma, nehre bırakarak uğurlama gibi birçok yöntem olmasına rağmen bugün Tibet halkının % 80 ‘i hala bu şekilde uğurlanmayı tercih ediyor.”⁷⁶

Bir belgesel kanalında, “Himalayalar’ın Saklı Kuleleri” adıyla izleme fırsatı bulduğum bu uğurlama yönteminde, bu işlemi bir kişi yapmaktaydı. Ancak ilginç olan şu ki bu işlemleri yapan kişi Budist inanışta değildi.

Belgeselde, birden fazla kişiyle ve Budist rahiplerce de bunun yapılabildiğini belirttiler. Ayrıca, tahmin edeceğimiz gibi, bu görüntüler çok uzaktan verilerek ayrıntılar sadece sözlü olarak anlatılmaktaydı.

⁷⁵ <http://www.dunyadinleri.com/haberler/haberdetay.asp?ID=332> (10.01.2012)

İlgili Fotoğraflar (Dikkat +18): http://fotogaleri.ok.net/galeri/son_eklenenler/dunya/bu-akbabalar-ne-yiyor-dersiniz/1/ (28.02.2012)

⁷⁶ <http://www.cinmacerasi.com/yasam/cin/tibet-olulerini-akbabalara-yem-yaparak-ugurluyor> (22.01.2012)

Bu işi yapabilmek için çok fazla içki içtiğini söyleyen adam, özel olarak bu iş için yapılmış ‘jhatör’⁷⁷ denilen taşlık bir alana cesedi yüz üstü yatırmakta ve yine özel bıçaklar, palalar, satırlarla cesedi parçalara ayırmaktaydı. Daha adam parçalamaya başlarken üşüşüp etleri yemeye başlayan çevredeki akbabalar, cesedi sonuna kadar yediler.

Kalan kemiklerden sadece üflelemeli bir çalgı yapmak için kaval veya uyluk⁷⁸ kemiğini alıyorlar. Bir de kafatasının üst kısmını alıyorlar ki bunu bazen mücevherlerle süsleyerek, bazen de süslemeden dini törenlerde içki veya kan koymak için ‘tas’⁷⁹ olarak kullanıyorlar. Bazen de bu taslardan iki tanesini birleştirerek iki taraflı küçük bir el davulu yapıyorlar. Kemiklerden yapılan bu müzik aletlerini yine dini törenlerde kullanıyorlar. Bu kemiklerden müzik aleti ve içki tası yapmalarındaki amacı ise, ‘ölümün korkulacak bir yok oluş değil, kutlanacak bir göçüş olduğunu göstermek’ diye ifade ediyorlar.

Diğer kemikler ise taştan bir balyozla ezildikten sonra özel bir karışımla karıştırılarak yine akbabalara veriliyor. Eğer akbabalar etleri yedikten sonra bu kemik ezmesi karışımını yemezse, bu karışım onlardan daha küçük hacimli diğer yırtıcı kuşlara veriliyor. Çoğu rahip bunu önlemek için akbabalara önce kemik karışımını veriyor, akbabaların sona saklanılan etleri de yemesini sağlıyor. Çünkü ölüden geriye iki kemik dışında hiçbir şey kalmaması, tamamen kuşlar tarafından yenilmesi ruhun göğe eriştiği anlamına geliyor.

Bu uğurlama için en iyi zaman dilimi olan ‘kuşluk’⁸⁰ vaktinde bu işleri yapan adam sonunda; ölen insanın ruhunun bu kuşlarla birlikte göklerdeki analarına gideceğine inanan ölü yakınları tarafından kutlanıyor. Çünkü ceset eğer kuşlar tarafından yenmezse ve cesetten geriye artık kalırsa, ölen kişinin günahkâr olduğu ve cennete gidemeyeceği ‘kuşku’⁸¹ su ortaya çıkıyor. Bu sebeple bu kuşları rahatsız edip ürkütmek yasaklanmış. Zaten kuşlar da yüzyıllardır süregelen bu olaya ve dolayısıyla insanlara alışmışlar.

⁷⁷ Bu kelime cesetlerin kuşlara verildiği taşlık alan için kullanılıyor. Birebir anlamı ise ‘kuşlara sadaka verme’. Bizdeki ‘yatur<yatır’ kelimesinin bu kelimeyle alakalı olduğu çok açık. Günümüzde yatırlarda dua etme, kurban kesme, sadaka dağıtma ve çaput bağlama geleneği devam etmektedir.

⁷⁸ Bu kemiğin isminin neden ‘kaval’ olduğu böylece anlaşılmış oldu. Bu kemiğe bir müzik aletinin isminin verilmesi (tabii ki tersi de mümkün) bir zamanlar bu geleneğin uyguladığını ispatlamaktadır. Ayrıca ‘uyluk’ halk ağzında ‘oyluk’ biçimindedir. Bu kemiği oyarak müzik aleti yapmaları ‘oy-luk’ isminde etkili olmuş olabilir veya bu kelime kutsallık yönüyle Şaman anlamındaki ‘oy-un’ kelimesiyle kökteş olabilir. Belki de ‘(y)oğ-lug<oy-luk’.

⁷⁹ Eski Türklerde de kafatasından yapılmış taslarla kırmızı içine kan damlatılarak ant içme törenleri yapıldığı bilinmektedir. Hatta Kök Türk alfabesindeki ‘and’ damgası da tas şeklindedir ve içinde üç nokta vardır. Çünkü eski Türklerde antlaşmayı yapan iki kişiye şahitlik eden bir üçüncü kişinin olması şartı vardır. Bu sebeple damgadaki üç noktanın, üç kan damlasını simgeliyor olması büyük ihtimaldir.

⁸⁰ kuş+lug vakti: kuş için vakit. (Kurbanlık koç: kurban için koç gibi)

⁸¹ kuş+gu?

Eski toplumlarda ve elbette Türklerde de ölümlerin kemiklerinden ayin için kimi aletler veya ant içmek için tas yapıldığını biliyoruz. “Yüceci kralının başı altınlatılıp and kadehi yapıldı. Büyük devlet akit ve andları bu kadehle yapıldı.”⁸²

Bugün bu geleneğin Tibet’in dağlık kuzey doğusunda, yani Yüceçilerden bir kabile olan tarihi Kuşanların hüküm sürdüğü yerlerde ve Hindukuş dağları ile aynı coğrafyada hala devam ediyor olması önemli bir ayrıntıdır. Çünkü Himalayalar, Hindukuş Dağları, Tanrı Dağları ve Altay Dağları ile çevrili olan bu coğrafyada Tarım Havzası ve Karakurum vardır. Bu bölgeler tarih boyunca Türk devletlerinin hâkimiyetinde kalmış yerlerdir.

Türklerin, özellikle yukarıda adı geçen bölgelerde hükmeden Uygurların, bir dönem Budizm dinine inandıkları, hatta Bilge Kağan’ın da bu dine ilgi duyduğu kayıtlarda vardır. “Tapar Kağan Burkan (Buda) dinini kabul etmişti. Ülkede bir Burkan pagodası (mabedi) yaptırttı ve 575 yılında Nirvana Sutra adlı Burkan kutsal kitabını Türkçeye çevirtti.”⁸³

Hatta bu inanışın Türkler arasında neredeyse 12. yüzyıla kadar devam ettiğini Divan-ı Lügat’it-Türk’teki şiirlerden anlıyoruz:

<i>Beçkem urup atlaka</i>	Beçkem vurup atlara,
<i>Uygurdaki tatlaka</i>	Uygurdaki tatlara,
<i>Oğrı yawuz itlaka</i>	Hırsız, kötü itlere
<i>Kuşlar gibi uçtımız</i>	Kuşlar gibi uçtuk.

<i>Kelñizleyü aktımız</i>	Seller gibi aktık,
<i>Kendler üze çıktımız</i>	Kentler üstüne çıktık,
<i>Burhan ewin yıktımız</i>	Burkan evini yıktık,
<i>Burhan üze sıçtımız</i>	Burkan üstüne sıçtık.

Şiirde, Uygur ülkesindeki “Tat” denilen insanlar Burkancı yani Budist Türklerdir. Budist Türkler ise Müslüman olan Kaşgarlı Mahmut’a göre “en katı kâfirler”dir.⁸⁴ Dikkat

⁸² Bahaeddin Ögel, “*Düinden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*”, TDAV Yayınları, İstanbul, 2001, s. 292

⁸³ Ahmet Taşağıl, “*Göktürkler*”, Genel Türk Tarihi-1, Ankara, 2002, s. 660.

⁸⁴ Tibet’in 1895 yılına kadar “Kâfiristan” olarak bilinen bölgesinde, çevrelerindeki dinlerden ve kültürlerden tamamen soyutlanmış biçimde Hindukuş’ta yaşamaya devam eden ve bugün “Kalaşlar” adıyla bilinen bir topluluk vardır. Sarı saçları, renkli gözleri ve beyaz tenleri sebebiyle soyları “Büyük İskender”e bağlanmaya çalışılsa da bu özelliklerde Türk boyları olduğu bilinen bir gerçektir. Dinleri Şamanizm kökenli bir din olup; Budizm, Hinduizm, Zerdüştlük, eski İran dinleri ve mitolojilerinin etkisiyle karışık bir yapıda görülür. Çevredeki Müslüman halklar onlara tam da Kaşgarlı gibi “kara kâfirler” demektedir.

edilirse bu şiirde, İslam öncesi Türkler için kutsal sayılan “at, kurt, kuş” sadece hayvan yönleriyle ve biraz da aşağılanarak ele alınmıştır.

Kaşgarlı'nın aktardığı şiirdeki bu üslup, aşağıdaki dörtlükte alaycı bir kimliğe bürünmekte ve Budist Türklerin ölü uğurlama şekliyle ilgili önemli ipuçları verilmektedir:

<i>Keldi maña Tat</i>	Geldi bana Tat
<i>Aydım emdi yat</i>	Dedim şimdi yat
<i>Kuşka bolup et</i>	Kuşa olup et
<i>Seni tiler us böri</i> ⁸⁵	Seni bekler kuş-kurt

Ayrıca “İrk Bitig” deki şu satırlar da bu yönde değerlendirilebilir:

[3]"*Altun kanatlıg talım karakuş men. Tanım tüsi takı tükemezken taluyda yatıpan tapladukumın tutar men, sebdükimin yiyür men. Antag küçlüg men. Ança bilingler. Edgü ol.*"

[3]Altın kanatlı yırtıcı kartalım ben. Tenimin tüyleri büyümemişken, denizde yatarak dilediğimi tutarım ben, sevdiğimi yerim ben. Ondan güçlüyüm ben. Böyle biliniz. İyidir o.

[4]"*Ürüng esri togan kuş men. Çıntan ıgaç üze olurupan mengileyür men. Ança bilingler. Edgü ol.*"

[4]Ak benekli doğan kuşum ben. Sandal ağacı üzerinde oturarak mutluyum ben. Böyle biliniz. İyidir o.

[54]"*Kul sabı begingerü oturur. Kuzgun*⁸⁶ *sabı tengringerü yalbarur. Üze tengri eşidti, asra kişi bilti, tir. Ança biling: Edgü ol.*"

[54]Kul sözü bey'ine arzda bulunur. Kuzgun sözü tanrına yalvarır. Üstte tanrı işitti, aşağıda insan bildi, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir."

Bu satırlardaki özellikle “sevdiğimi yerim” ve “sandal ağacı” ve “kuzgun tanrına yalvarır” ifadeleri bu eski geleneğin izleri olabilir.

Çünkü Tibet'teki Budist inanışta da yırtıcı kuşların yemediği ölümler için, tanrının onu kabul etmediği dolayısıyla sevmediği için yanına almadığı inanışı vardır.

Ayrıca Orhun Yazıtlarında cenaze gereçleri arasında geçen “Sandal ağacı” öteden beri dini törenlerde kullanılmıştır. Kök Türklerde kullanılış amacı ve şekli tam bilinmemekle beraber, ölümlerin yakılışında çıkacak olan kötü kokuyu bastırması için veya törenlerde tütsü olarak bu ağacın odunlarının kullanıldığı düşünülebilir.

⁸⁵ Besim Atalay, “*Divanü Lüğati't – Türk*”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2006, Cilt I, s. 36.

⁸⁶ Buradaki kuşun leş yiyen “kuzgun” olması da dikkate değer.

Ancak Orhun Yazıtlarıyla aynı alfabeye yazılan ve yine onun gibi “üze tengri, asra kişi” diyen “İrk Bitig”de, kutsal sayılan yırtıcı bir kuşun sandal ağacında oturması; bu ağacın henüz bilinmeyen, farklı, o döneme ait özel bir anlamı ve kullanımı olabileceğini de düşündürmektedir.⁸⁷

Ayrıca ismi geçen kartal, doğan ve kuzgunun yırtıcı kuşlardan olması tesadüf olamaz.

Bütün bunlar bir araya getirilince, Türklerde de bir dönemler sandal ağacından yapılmış bir tabutla sergileme yapıldığı ihtimali doğmaktadır.

C) Günümüz Türkçesinde kullanılan kimi kelime, kelime öbeği ve deyimlerdeki izler

Bilinen şu ki toplumlarda din duygusu gelişmeye başladığından beri ölü gömme ve cenaze törenleri önem kazanmıştır. Hatta bu önemli törenler çerçevesinde kullanılan terim anlamlı özel kelimeler bile doğmuştur.

Diyebiliriz ki önceleri sadece özel anlamlı olan bu kelimeler, zamanla dinsel inanışların değişimiyle eski özel anlamını yitirmiş ama çoğunlukla kaybolmamıştır. Toplumlar din değiştirdikçe veya kültürler geliştikçe bu kelimeler, çoğu zaman artık tanınmayacak biçimde değişimlere uğrayıp günlük hayatta bambaşka anlamlarda kullanılır olmuştur.

Bu yüzden günümüz Türkçesinde, eski göğe yükseltme törenlerinde kullanılan özel anlamlı kelimelerin izlerini bulmak çok da şaşırtıcı olmayacaktır. “Bugün Türkiye’de halk arasında yaşayan ölümle ilgili bazı deyimler Geleneksel Türk Dininden günümüze ulaşan kalıntılar olmalıdır.”⁸⁸ Günlük hayatta sıklıkla başvurduğumuz böylesi kullanımları, ilk ve gerçek anlamları olan terimsel anlamlarından çok uzaklaşmış oldukları için kolaylıkla fark edemeyiz.

Biz bu çalışmamızda sadece ölümden sonra hayatın uçuşa tebdilini yansıtan, yani cesedi veya ruhu uçurmakla alakalı olduğunu düşündüğümüz kelimeleri inceleyeceğiz:

adak / adamak: Bir dileğin gerçekleşmesi veya duanın kabul olması halinde kurban gereğini yerine getireceğine dair Tanrı’ya söz vermeye “adamak” ve bu ada’ma işi yerine getirilirken kullanılacak olan canlı-cansız her şeye “adak” denir.

⁸⁷ Türk destanlarındaki “toy”larda Han’ın sağına ve soluna iki tane uzun (kırk arşın) direk (ağaç) diktirip birinin üstüne altın (kızıl) tavuk (kuş), diğerine gümüş (boz, kök) tavuk (kuş) koydurması, renklerin, sayıların ve simgelerin sembolik anlamları açısından yeterince araştırılmış ve anlaşılabilir değildir. “tavuk” kelimesinin eski biçimi olan “toy+uk” da yine “toy”la alakalı görünmektedir.

⁸⁸ Prof. Dr. O. Nedim Tuna, *agm*.

Bu kelimenin eski şekli “ata-”tır. Anlamı ise “ad vermek, adıyla çağırma”tır. Görüldüğü gibi “at” köküyle ilişkilidir. “ata-”, bir zamanlar dini törenlerde tanrılara kurban olarak “at ver”ilmesi ve insanların “tanrıları at ile çağırma”sı anlamına gelmekteydi. “çağır-” ise dua etmek anlamına gelir. Bunu Yunus Emre’nin “Seherlerde kuşlar ile / Çağırayım Mevla’m seni” dizelerinde de açıkça görmekteyiz. Arapçada da “dua: çağırma” ve “yud’a: adlı” demektir ve bu iki kelime aynı kökten gelmektedir. Ayrıca dua ederken ellerin göğe açılarak Allah’tan bir şeyler istenmesi de manidardır.

“At”ın kurban olarak eskiden göğe yani tanrıya sunulduğunu düşünürsek “at-” fiilinin anlamının aslında “göğe doğru yükseltmek” olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁹ Çünkü at kurbanıyla beraber istekler de eklenmiş ve bütün bunlar göğe yükseltilerek tanrıya ulaştırılmıştır. Aynı anlam bağıntısı içinde; Latince “ad: bir şeye yönelme, katılma bildiren edat ve fiil öneki” iken İngilizce “add: eklemek, katmak” anlamındadır. Arapça “adha: 1. kurban, 2. kuşluk (duha) vakti olmak 3. olmak”⁹⁰

Ayrıca “cedd” anlamındaki “ata” kelimesi de bunlarla alakalıdır. Çünkü eski Türklerde “atalar kültü” vardır ve öldükten sonra gökte yaşamaya devam ettiklerine inanılan atalara kavuşulacağı inancı yaygındır. Haluk Berkmen bu kelime hakkında şöyle bir açıklama getirmektedir: “Ayrıca ‘göğe atılmak’ (öldükten sonra Ata’lara kavuşmak) kavramını da içerir bu sözcük (ata).”⁹¹ Bu durumda; adıyla çağrılan tanrıyı yüceltme amacıyla göğe adanan bu adaklardan nihai maksat, gökteki “ata”lara yükselme ve onlara katılma isteğidir.

Dilimizde kullanılan “uzaklara, dönülmez yere gitmek” anlamındaki “attaya gitmek” kelime öbeğini ve yırtıcı bir kuş olan “atmaca”yı da bu çerçevede değerlendirebiliriz.

buhar olmak: “kaybolmak, yok olmak” anlamlarında kullanılan bu ifade, cesetlerin yakılarak ruhun havaya yüceltilmesi geleneğinden kalmadır.

canı çıkmak: Canın hemen her dönemde bir kuş olarak düşünüldüğü bilgisinden hareketle; bu kelime öbeğindeki “çık-” fiilinin “içeriden dışarıya hareket” anlamında değil; “dağa çıkmak, merdiven çıkmak, yokuş çıkmak, göklere çıkarmak” örneklerinde olduğu gibi “yukarıya doğru gitmek, yükselmek” ve “müdüre çıkmak”örneğinde olduğu gibi “yüce bir makama gitmek” anlamlarında kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu kullanım, ölümlerin göğe yükseltildiği dönemlerden kalma anlayışı yansıtmaktadır.

⁸⁹ Kök Türk damgalarından olan “at”ın; hem binek hayvanı olan “at”, hem de göğe doğru “at”ılan ok biçiminde yorumlanabilmesi de bunu doğrular.

⁹⁰ İbrahim Mustafa; Ahmed ez-Zeyyad; Hamid Abdulkadir; Muhammed en-Neccar, “*el-Mu’cem el-Vasit*”, Mektebet eş-Şuruk ed-Devliyye, Kahire-Mısır, 2004.

⁹¹ Haluk Berkmen, “*Türk Dünyası Tarih Dergisi*”, S:197, Mayıs 2003, s. 3.

çirasını yakmak: “öldürmek, yok etmek, bitirmek” anlamlarındaki bu deyim ölünün yakılarak göğe yollandığı gelenekten kalmadır. Mesela ceset yakılırken ilk ateşin verilmesi geleneğinden kalan bir deyim olabilir. Orhun Yazıtlarındaki “yoğ yıpar” belki de ölü yakmada kullanılan, kutsal sayılan ve kokulu bir ağaç olan sandaldan elde edilen özel “çıra” anlamındadır.

duman etmek / duman olmak: Bu deyimlerden ilki etken olarak “bitirmek, yok etmek, öldürmek”; ikincisi edilgen olarak “bitmek, yok olmak, ölmek” anlamlarında kullanılır. Bu deyim “ölmek, yok olmak” anlamında kullanılışı bir zamanlar ölülerin yakılarak uğurlanmasının izleridir.

göklere çıkarmak: “Övmek, yüceltmek” anlamına gelen bu deyim eski gelenekte yapılan göğe yollama törenleriyle, ölünün gökteki uçmağa yani tanrı katına erştirilmesinin kalıntısı sayılabilir. Bu deyim zıddı olan “utanmak, yerilmek” anlamındaki “yerin dibine girmek” ve “utandırmak, yermek” anlamındaki “yerin dibine sokmak” yerin altında olduğuna inanılan cehennemle alakalı olmalıdır.

kurt-kuş: Buradaki “kurt” kelimesi genel olarak “tırtıl, larva” anlamlarında kullanılagelmiştir. Ancak diğer Türk halkları tarafından “böri” olarak kullanılan ve Türklerce kutsal sayılan bu hayvana Oğuzlar “kurt” derlerdi. Destanlarda çokça rastladığımız “gökçe kurt” ve Oğuzlarca ongun sayılan kuşlar göz önüne alınırsa, bu ikilemeyle kurulmuş deyimler aslen eski ölü uğurlama geleneğiyle alakalı olmalıdır.

“Kurda kuşa yem olmak” deyimini bazı yörelerde; “Kurda kuşa yem olasin” biçiminde kargış ve “Allah kurda kuşa yem olmaktan esirgesin” şeklinde alkış olarak kullanılır.

Hatta "Kurda kuşa gelesin demiyorum! Taş olasin emi!" kullanımı da vardır.

İslam öncesi Türklerce bu iki hayvanın kutsal sayıldığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu sebeple bu kullanımların bir zamanlar kötü anlamlar taşımadığına inanıyoruz. Günümüzde de devam eden bazı inanışlar bu düşünceyi doğrular. Mesela Anadolu’da ekim yapıldıktan sonra toprağa fazladan tohum saçılarak “Bu da kurdun kuşun payı!” denmesi bu geleneğin günümüzdeki izleridir.

Türk ülkelerinin birçok yerinde geleneksel olarak halen ateşe, suya ve toprağa kansız kurban (saçı) verildiği bilinen bir gerçektir. Özellikle ürünlerden bir kısmının gelecek yılki bereket için doğaya terk edilmesi, düğünlerde gelinle damadın başına saç olarak çeşitli tahıllar saçılması bu geleneğin devamıdır.

Ateşe, suya, toprağa kurban veren Türkler, belki bir zamanlar kendi ölümlerini de göğe “kurban” veriyorlardı. Çünkü gök en yüce idi ve oradan gelen insan yine oraya dönmeye layıktı. Cesedi oraya taşıyacak olan ise kuşlardı.

Türk Söylence Sözlüğü, “Kereh” maddesinde bu gerçek şu şekilde ifade edilmiştir: “Öldü yerine ‘kergek boldı’ veya ‘uçmağa bardı’ deyimleri söz konusudur. Sahaların ‘kereh’ kelimesi de bundan başka bir şey değildir. Bu kelimeye yine ‘kurban’ manasında Moğolca ve Buryatçada da tesadüf edilmektedir.”⁹²

Benzer bir doğrulama diğer bir kaynakta ise şöyle geçer: “Saha Türkçesinde kurban anlamına gelen ‘kereh’ sözü vardır. ‘Oyun’un iştirakiyle ruhlara sunulan kurbanı denilir. Kurban edilen atın, sıriklara takılan derisine de bu ad verilir. Eski Türk yazıtlarında da bu kelimeyi görmek mümkündür.”⁹³

kuş gibi: “ömür kuş gibi”, “insanoğlu kuş misali⁹⁴” kelime öbeklerinde olduğu gibi ömrün, insanın veya canın, İslam sonrası yazılı edebiyatımızda bile kuşa benzetilmesi örneklerine sıkça rastlamaktayız. Bu yönde kullanılan ve içinde “kuş” geçen kelime ve kelime öbekleri, bir zamanlar ölümlerin kuşlara verilmesinin izleridir.

kuş gibi uçup gitmek: çok kısa süren bir hastalıkla ölmek.

kuş kondurmak: "Yapacağı şey görülmemiş bir sanat eseri mi olacak?" anlamında kullanılan bir söz. Yani ölünün üstüne kuş kondurarak yüceltilmesi; insanüstü, kutsal, göksel, tanrısal olması anlayışının kalıntısı sayılabilir.

kuşku: Tibet Budist inanışında cesedin kuşlar tarafından yenmemesi, ruhun tanrı tarafından katına kabul edilmediği kuşkusunu doğurur. Bu sebeple kelimeyi bu yönde düşünerek, eski gelenekteki aynı inanışın kalıntısı sayabiliriz.

kuşluk: Bu kelimenin “kuşların yem aramaya çıktıkları veya çokça ötüştükleri vakit” izahları dayanaktan yoksundur. Evet, kuşlar sabah da yem aramaya çıkarlar ancak günün her saati bunu yaparlar. Bu vakitte çok ötüşmelerinden yola çıkarak yapılan izah da sağlam değildir. Çünkü kuşlar, gün doğmadan veya batmadan hemen önce ve gün doğarken veya batarken çokça ve toplu olarak ötüşürler. Oysa kuşluk vakti sabahla öğle arasında bir vakittir.

Arapçası “duha” olan bu vakit; Güneş’in bir mızrak boyu yükselmesiyle, öğle namazından on beş dakika öncesini kapsar. “Bir mızrak boyu” ifadesi, mevsimlere göre değişmekle beraber Güneş’in doğuşundan yarım saat veya bir saat sonrasına karşılık gelir.

⁹² Deniz Karakurt, *age*.

⁹³ Abdulkadir İnan, “Tarihte ve Bugün Şamanizm”, s. 93-96.

⁹⁴ “İnsanoğlu kuş misali; bugün burada yarın orada” kullanımındaki “bura” ve “ora” ifadeleri, pekâlâ “yer” ve “gök” olarak anlamlandırılabilir.

“Duha” kelimesinin, daha önce açıkladığımız “kurban, adak” anlamına gelen “adha” ile aynı kökten oluşu kayda değerdir.⁹⁵ Çünkü kurban vazifesinin eskiden beri bu vakitte yerine getirildiği anlaşılmaktadır.

İslam dinine göre, kutsal bayram namazlarının kılınıp saatleriyle ve kurban kesmek için en iyi zaman dilimiyle de örtüşen bu vakit, daha önce söylediğimiz gibi “Göksel Defin Töreni”nin yapılmasının en iyi sayıldığı zamanla aynıdır.

Bütün bunların ışığında; “kergek” kelimesinin “kurban” anlamındaki “kerek” ile aynı olduğunu söyleyen görüşler de göz önünde bulundurulursa “kuşluk” vakti “kergek olmak” için en iyi vakitti, denebilir.

kuş olmak /kuş olup uçmak: En eski biçimleri “kergek bol-”, “şunkar bol-”, “sungur bol-” olan bu ifadeler, günümüzde eskiden kullanılan terim anlamlarını yitirmiş, “kaybolmak” anlamına indirgenmiştir. Oysa bu kullanımlar gerçek anlamda “kuşlaşıp uçuşa gitmek”, yani cennete erişmektir.

Bunun tersi olarak “cehenneme gitmek” anlamıyla “Yer yarıldı yerin dibine girdi.” deyimi vardır ki bu da “kaybolmak” anlamında kullanılmaktadır. Dikkat edilirse burada “cennet-kuş-melek” ve “cehennem-yılan-şeytan” iki ayrı ucun temsilcileridir.

ölmek: Bu kelimenin “öl- / ül-” biçimlerindeki “ö” veya “ü” sesini, genel anlamda yükseklik ifadesi olarak kabul eden bilim insanları vardır. Bu düşünceyi doğrulayabilecek, daha çok argoda kullanılan bir ifade var: “Ölmedik sürünüyoruz.”

İkinci kısımdaki “sürün-” fiilinden yola çıkalım. Tevrat’ta Havva’yı kandırıldığına inanılan ve bu sebeple Tanrı tarafından cezalandırılarak ayaksız hale getirilen “yılan” yani Şeytan’ın hareketi olan sürünmek, günümüzde “çok acılar çekmek, rahat yüzü görmemek” anlamında halen kullanılmaktadır. “Sürünmek” fiilinin simgesi yılan iken, “ölmek” fiilinin simgesi olan Azrail, yani ölüm meleği, ölüm kuşu olarak adlandırılır ve kuş gibi kanatlıdır.

“öl-” fiilinin “uç-” biçiminde kullanılmasından yola çıkarak, bu kullanımı “Uçmadık sürünüyoruz.” biçimiyle düşünürsek; “Kuş olup uçuşa (cennete) gidemedik, yılan olup dünya cehenneminde çekiyoruz.” şeklinde anlamlandırabiliriz. Çünkü birçok eski uygarlıkta olduğu gibi eski Türklerde de cehennem bu dünyada ve yerin yedi kat dibindedir.

öve öve öküç etmek: Bir kimseyi veya bir nesneyi gereğinden çok veya hak etmediği biçimde yüceltmek anlamına gelir. “övmek” fiilinin *kök<köğ-<(y)öğ-<öv-* biçimiyle günümüze eriştiği açıktır.

⁹⁵ “Duman” anlamına gelen Arapça “duhhan” bu sözcüklere benziyorsa da farklı harflerle yazılmaktadır. Belki de bu kelimeler henüz yazının olmadığı ve seslerin yeterince çeşitlenmediği bir dönemde aynı seslerle ifade edilmekteydi.

Burada dikkat çeken bir durum vardır; “öküz etmek” ifadesindeki anlam fiziksel büyüklük olsa öküzden daha büyük nesne isimleri kullanılabilirdi. Oysa sebep başkadır:

Tarihte birçok halk tarafından kutsal sayılmış olan “inek” türüyle alakalı olarak, “öküz” kelimesinin *(k)ök+(y)üz*: “gökyüzlü, tanrı yüzlü” yani “kutsal” anlamında olması muhtemeldir. Yani bu durumda bir kişi veya nesne yüceltile yüceltile kutsal olan “öküz”e eşdeğer kılınmış olmaktadır.

Ayrıca bu deyim; “öve öve öküz etmek, sekiz iken dokuz etmek” biçimi de vardır. Türklere göre “dokuz” göğün en son katıdır ki burada tanrı oturur. Yani bu ifade, bir şeyi veya kişiyi yücelte yücelte tanrı katına eriştirmek, neredeyse onunla eş tutmak anlamına gelmektedir.

övmek: “yüceltmek” anlamına gelen bu kelimenin “öğmek” biçimli eski kullanımlarından yola çıkarak, “göğe yükseltmek” anlamındaki “(k)öğ-”ten türediğini söyleyebiliriz. Orhun Yazıtlarında geçen “kö:tür”- fiilinin anlamı “göğe yükseltmek”tir. Belki de “kö(ğ)+tür-” fiili, bugün kullandığımız “göklere çıkarmak” deyimine karşılık gelmektedir.

Bu deyim “övmek” anlamıyla günümüze kadar erişmesiyle paralel, başka bir kalıntı daha vardır. Övmek, yüceltmek istediğimiz şeyler için yaptığımız “alkışla-” hareketinin, günümüzde cenaze törenlerinde de uygulanır olması kanımızca toplumsal bilinçaltıyla alakalıdır. Çünkü Orhun Yazıtlarında geçen “alkı-” fiilinin eski anlamı, “kutsamak, dua etmek, övmek”tir. Hatta Dede Korkut Hikâyelerinde ve Divan-ı Lügat’it-Türk’te olduğu gibi, Konya-Ereğli / 1949 doğumlu annem de “Çok övdü, dua etti.” anlamında “Çok alkış etti.” demeye devam etmektedir.⁹⁶

Ölünün odasına ruhu yemesinden korkularak kedilerin sokulmadığını daha önce belirtmiştik. Bu düşünceden yola çıkarsak belki de bir zamanlar; “kuş” olduğuna inanılan insan ruhunun bu dünyadan, övülerek yani yüceltilerek göğe uçurulması için bu “alkışlama” hareketi yapılmıştır. Ya da alkışlamayı, ölümlerin kuşlara verildiği dönemlere ait bir gelenek olarak düşünürsek, cesedi yiyen kuşların tören sonunda alkışlarla ürkütülerek göğe yollanmasından kalmadır diyebiliriz.

Ayrıca “öv+mek: göklere çıkarmak, yüceltmek” anlamlarında iken bunun zıddı olan “yer+mek: yerin dibine sokmak, aşağılamak” anlamına gelir. Bu karşıtlık, bu kelimenin bir

---

⁹⁶ Övülmek istenen bir şey hakkında “Şapka çıkartıyorum.” kullanımı da bu yönde olmalıdır. Çünkü eski Türklere saygı ifadesi olmak üzere büyüklerin yanına gidilirken şapka türü giyecekler çıkartılırdı. Avrupa’ya Türkler tarafından taşınan bu gelenek, günümüzde yalnızca selamlama için değil ölümleri uğurlamak için de uygulanmaktadır.

zamanlar gökle alakalı olduğunu açıkça göstermekte ve *kök<köğ-<(y)öğ-<öv-* değişimini doğrulamaktadır.

tahtalıköy: “mezarlık, öteki dünya” anlamlarıyla argoda kullanılan bu ifade, en son örneklerini 19. yüzyılın sonlarında Yakut Türklerinde gördüğümüz eski bir ölü uğurlama biçiminden kalıntıdır. Sergileme yöntemi; dört uzun tahta direk ile yükseltilecek ağaçtan bir tabuta konan ölünün, tabiata terk edilmesi biçimindedir. Bazı uygulamalarda tabutun ağaca asılması biçimi de görülür. Bu yöntemde tabutun üstünün açık bırakılmasındaki kasıt, cesedi kuşların yemesidir.

tahtaya gelmek: “ölmek” anlamında ve çoğunlukla “tahtaya gelesin” biçimiyle ilenç, kargış olarak kullanılan bu ifade yine sergileme yönteminin kalıntısıdır. “Tahta”dan kasıt tabuttur. Ayrıca ilginç bir tespit olmak üzere Araplar ölülerini camiye veya mezarlığa kadar tabut içinde değil, bir sedye üzerinde taşırlar. Türklerin ölü taşımada tabut kullanması, Hıristiyanlıktan geçme değil İslam öncesi gelenekten kalmadır. Çünkü daha Hıristiyanlık yokken Türkler ölülerini ağaçtan tabutlara koyuyorlardı.

uğurlama: Günümüzde “bir kişiyi göndermek, yolcu etmek” anlamına gelen bu kullanım en eski haliyle “(y)oğ+ur-la-” olarak düşünülebilir. Çünkü daha önce bahsi geçen “yoğ+ur-” fiili “birleştirmek, bir araya getirmek” anlamındadır. Bu durumda “uğurlama” kelimesi eskiden; yoğ yapılarak atalara ve tanrıya uğurlanan ölülerin, atalarla bir araya gelmesi, tanrıyla bütünleşmesi dileği anlamındaydı denebilir.

uçmak: Yazıtlarda geçen “uç bar-” şekli ve sonrasında edebiyatımızda “ölmek” ve “cennet” anlamlarında kullanılan “uç-” ve “uçmağ” kelimeleri açıklama gerektirmeyecek biçimde ölülerin kuşlara verildiği eski gelenekle alakalıdır.

yakarmak: “yalvarıp yakarmak” biçiminde de kullanılır ve aslen “yönelmek, dua etmek” demektir. Bu kelimenin “yak-” fiiliyle alakası olmalıdır. Çünkü cesedi yakılarak göğe “yak-laştırılan” ve atalara “yak-ın” olması istenen ölü için yakarmak gerekir. Arapçadaki “kurban” kelimesi de aslen “yaklaşmak” anlamındaki “k-r-b” kökünden gelir.

Moğollarda kurban edilen hayvan, ikiye bölünerek iki ayrı ateşin üstüne konurdu. Dumanı dik bir şekilde göğe doğru çıkan bölüm, kül oluncaya kadar ateşin üstünde bırakılırdı. Çünkü o parçanın kokusunun “Tengri”nin hoşuna gittiğine inanılırdı.

Ayrıca Karluk veya Karlık Han, Türk mitolojisinde “duman tanrısı”dır ve Ülgen’e kurbanların ruhlarını iletir.

yanmak: Bu kelime, gökten geldiklerine inanan Türkler için yine oraya gitmek yani “dönmek” anlamında da kullanılır. Ayrıca oyun oynarken ve bazı mecaz kullanımlarda

“ölmek” anlamındadır. Oyunda hata yapan kişi “yanar” yani “ölür.” “Falanca iş olmazsa yandık.” biçimiyle “öldük” anlamına gelir. “yana döne”, “yana yakıla” ikilemelerinde de “ölürcesine” anlamı ön plandadır. Ölülerin yakıldığı dönemlere ait bir kullanımın kalıntısıdır.

yatur: Allah’a yakın olduğu düşünülen ermiş kişilerin gömülü olduğuna inanılan mezara denir. Anadolu’da hemen her yerleşim biriminde bu tür yerler vardır. Özellikle tepe veya dağlarda olan bu mezarlara ziyaret, dede, baba, şeyh, abdal, sultan, hoca gibi isimler verildiği de olur. Günümüzde hala sürdürülen inanişâ göre; o mezara giderek dua edenlerin duası kabul olur. Bu geleneğe dikkat çeken uygulamalar; çaput bağlamak, mum yakmak, adak adamak, tuz veya şeker benzeri sadakalar dağıtmaktır. Bilindiği gibi bunlar, İslam öncesi geleneğe günümüze ulaşan uygulamalardır.

Bu kelime Türkçedeki “yat-” fiiliyle açıklanamaz. Çünkü “yadır” kelimesi, “yat-” fiiliyle alakalı ise diğer ölümler yatmamakta mıdır? Ermiş mezarlarını sıradan mezarlardan ayırt eden bu kelime “yat-” fiilinden geliyor olsa; “yatıyor” denilerek, yüce sayılan o insanların saygınlığına gölge düşürülmüş olmaz mı?

Daha önce belirttiğimiz gibi Tibet Budistlerinde ölünün kuşlara yedirildiği taşlık alana “jhator” denilmektedir. Bu kelimenin birebir anlamı ise “kuşlara sadaka verme”dir ki yadırlarda da dua, adak, sadaka gibi etkinlikler yapılır. Bizdeki “yatur<yadır” kelimesinin bu kelimeyle alakalı olduğu çok açıktır.

yıkamak: Başka biçimi “yu:mak” olan bu fiil “temizlemek” anlamındadır. Hatta ikileme olarak “yu- yıka-” biçiminde kullanımı devam etmektedir.

Bu kelime yuğ töreni ile alakalıdır. Bilindiği üzere ateşin temizleyiciliğine, kutsallığına inanılan dinlerde ceset yakılarak temizlenir. Bu durumda “yu(ğ)+ka-”; cesedi temizleyerek göğe, tanrılara yükseltmekle alakalı bir fiildir diyebiliriz.

yok olmak: Daha önce “Orhun Yazıtlarındaki İzler ve ‘Kergek Bolmak’ Meselesi” adlı bölümde açıklandığı için uzun tekrara lüzum yoktur. Ancak kısaca “yoğ”, “yok+uş” ve “yok+aru” örneklerinde de açıkça görüldüğü üzere “yok olmak” kullanımının eski anlamı gökle alakalıdır. Hatta denebilir ki bu kullanımın eski anlamı, günümüzdeki “gök olmak” anlamındadır.

yüceltmek: Daha önce açıkladığımız “övmek, göklere çıkarmak” ile aynı anlamdadır.

Eski metinlerde dağlar ve cennet anlamındaki “uçmağ”, çok zaman “yüce” sıfatıyla birlikte anılır. Dede Korkut “Yücelerden yücesin / Kimse bilmez nicesin” diyerek görklü Tanrı⁹⁷’yı yüceltir.

Günümüzde “ulu, kutsal” anlamında kullanılmaya devam edilen “yüce” sıfatı aslında yine gökle alakalıdır ve **yü:ce**, **yü:z** (bir şeyin üst tarafı), **yük** (üstte olan), **yükle- yüksek**, **yüksel-** örneklerinde görüldüğü üzere eskiden “göksel, gökçe” anlamlarında kullanılmış olmalıdır.

Sonuç

Diğer toplumlar gibi Türkler de ölülerini benzer yöntemlerle uğurlamışlardır. Ancak bunlar arasında en gizemli kalanı şüphesiz “Göksel Defin Töreni” yani ölülerin yırtıcı kuşlara verilmesidir.

Türklerin bu yönetime başvurmalarındaki temel sebebin, kendilerine özgü öteki dünya tasavvurundan kaynaklı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü Türkler Tanrı suretinde ve Tanrı’dan olduklarına inanıyorlardı. Eski devirlerde “gök” ve “Tanrı” kavramlarının aynı kelime ile karşılanmasından da anlıyoruz ki Türklere göre tanrı, göğün ta kendisiydi ve bu sebeple Türkler gökten geldiklerine inanıyorlardı.⁹⁸

Bu yüzden öldükten sonra da yine oraya dönmeleri gerekiyordu. Çünkü kutsal sayılan atalar da Tanrı yüzü olan gökyüzüne uçarak, sonsuz uçmağa ve dolayısıyla Tanrı’ya kavuşmuştu.

Fakat cesedi göğe yollamanın iki yolu vardı: Birincisi ongun kabul edilen ve tanrıların habercisi olan yırtıcı kuşlara cesedi vererek ölüyü “kuş yapmak” ve şaman yolu olarak da bilinen “Kuşlar Yolu”ndan atalara kavuşturmak, ikincisi yakarak buhar ve dumanla yollamak.

Bu yöntemlerden hangisi daha eski diye düşünülecek olursa, ateşin bulunmasından önce de uygulanabilecek olan “kuşlara verme” daha eski diyebiliriz. Çünkü kurbanların yüksek dağlarda öylece terk edildiği geleneğinden hareket edersek, cesedin hiçbir işlem gerektirmeden yırtıcı kuşlara dönüştürülmesi, yakmaktan elbette daha kolay bir işlemdir.

Elbette bu gelenek Türk tarihinin bilinen her dönemini kapsamamaktadır. Ancak kökleri çok gerilere götürülebilen Oğuz Kağan destanında bile tesadüf ettiğimiz ve ilk yazılı edebi belgelerimiz sayılan Orhun Yazıtlarından beri “ölmek” anlamında “uçmak”la alakalı

⁹⁷ İslam öncesi belki de bu deyiş “Gök Tanrı” biçimindeydi. Diğer birçok eski geleneğe olduğu gibi İslam ile birlikte bazı kelimeler de anlam değişmesine uğramış veya ses olarak benzer kelimelere dönüşmüş olmalıdır.

⁹⁸ İlginç bir bilgi olmak üzere; kendisine bir zamanlar Orta Asya’dan göçerek Amerika’ya geldikleri söylenen bir Kızılderili, “Biz buraya bir yerlerden gelmedik. Gökten geldik.” demiştir.

ifadelerle başlayan ve günümüze kadar devam eden bazı kelime, kelime öbekleri ve deyimlerden anlıyoruz ki Türkler ölümden sonra hayatın uçmağa tebdil ettiğini kesin olarak düşünüyorlardı.

Bu sebeple, Türkler de bir zamanlar ölümlerine “Göksel Defin Töreni” uygulamışlardı.

Kaynaklar

- Atalay, Besim, “*Divanü Lügati't – Türk*”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2006, C. I.
- Balcı, Mustafa, “*Orhun Yazıtları: Türkçedeki İlk Çalışmalar*”, Çizgi Kit., Konya, Mayıs 2011.
- Berbercan, Mehmet Turgut, “*Dr. John Scully'nin Doğu Türkçesi Kuş İsimleri Listesi*”,
<http://www.iudergi.com/tr/index.php/turkdili/article/viewFile/10541/9778>
(13.02.2012)
- Berkmen, Haluk, “*Türk Dünyası Tarih Dergisi*” , S. 197, Mayıs 2003, s. 3.
- Beydili, Celal, “*Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*”, Yurt Yay.
- Boratav, Pertev Naili, “*Yüz Soruda Türk Folkloru*”, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1999.
- Candan, Ergun, “*Antik Mısır Sırları*”, Sınır Ötesi Yay.
- Çoruhlu, Yaşar, “*Türk Mitolojisinin Ana Hatları*” , Kabalcı Yayınları, 2002, s. 123.
- Eröz, Mehmet, “*Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*”, TDAV. Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ersoy, Ruhi, “*Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller*”, Milli Folklor, S. 54, 2002,
<http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/41.php> (19.02.2012)
- Esin, Emel, “*Türk Kozmolojisi'ne Giriş*”, İstanbul, 2001.
- Gabain, Annemarie Von, “*Eski Türkçenin Grameri*”, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 2000.
- Gürsoy-Naskali, Emine, “*Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü*”,
[http://turuz.info/Sozluk/0118-\(1\)Qush%20adlari%20-manchu.turkc.chince-%20sozluyu\(4.405KB\).pdf](http://turuz.info/Sozluk/0118-(1)Qush%20adlari%20-manchu.turkc.chince-%20sozluyu(4.405KB).pdf) (10.01.2012)
- Hamid, Fawzy Mohamed, “*Âlâm el-Adyân Bayn el-Osra fi El-Hakika*”, Menşurat Cemiyet ed-Dava el-İslâmiye el-Âlemiye, 1991.
- İnan, Abdulkadir, “*Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*”, TK Yayınları, 1995.
- “*Tarihte ve Bugün Şamanizm*”, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

- Karakurt, Deniz, “*Türk Söylence Sözlüğü*”, Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü, Ağustos, 2011.
<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>
- Kaya, Ceval, “*Orhun Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar*” *Bildirisi*, I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar. <http://www.cagdas.aku.edu.tr/bs/bildiriler/ckaya.pdf> (10.02.2012)
- Mustafa, İbrahim; ez-Zeyyad, Ahmed; Abdulkadir, Hamid; en-Neccar, Muhammed; “*El-Mu’cem el-Vasit*”, Mektebet eş-Şuruk ed-Devliyye, Kahire-Mısır, 2004.
- Orhun, Murat, “*Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı*”, Gazi Akademik Bakış, C. 3, S. 5, Ankara, Kış 2009.
<http://www.ataum.gazi.edu.tr/pdf/hititler-8217de-karaciger-fali-kus-ucusu-fali-ve-bunlarin-etruskler-8217deki-uzantisi-1265116719.z2K>
- Ögel, Bahaeddin, “*Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*”, TDAV Yayınları, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean-Poul, “*Eski ve Orta Çağda Altay Türklerinde Ölüm*”, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1999.
- Sağol, Gülden, “*Ölmek Karşılığında Kullanılan Kelimelerden Hareketle Türklerde Ölümün Algılanışı*”, IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri - 24-29 Eylül 2000, Ankara, 2007.
- Taşagıl, Ahmet, “*Göktürkler*”, Genel Türk Tarihi-1, Ankara, 2002.
- Tuna, O. Nedim, “*Köktürk Yazıtlarında ‘Ölüm’ Kavramı ile İlgili Kelimeler ve ‘Kergek bol-‘ Deyiminin İzahı*”, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler-1957, Ankara, 1960.
- Uzun, Tolga, “*Türk Sanatındaki Kartalların İkonografisi ve Devamlılığı*”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 1, 1996.
- Üçüncü, Kemal, “*Karacaoğlan’ın Şiirlerinde Ölüm Temi*”, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/kemal_ucuncu_karacaoğlan_siirleri_olum_temi.pdf (17.02.2012)

Genel ağ

“Eski Türklerde Ölüm ve Ölüm Gelenekleri”: <http://www.msxlabs.org/forum/satirlarla-turkiye/25725-eski-turklerde-olum-ve-olum-gelenekleri.html#ixzz1IYNLzfqE>

(12.02.2012)

Göbekli Tepe Ayrıntılı Bilgi ve Fotoğraflar: <http://gobeklitepe.info/tr/index.html> (15.01.2012)

Röportaj: http://www.andrewcollins.com/page/articles/Gobekli_Tepe_interview.htm

(14.01.2012)

“Gökyüzü Defin Töreni” : <http://www.cinmacerasi.com/yasam/cin/tibet-olulerini-akbabalara-yem-yaparak-ugurluyor> (22.01.2012)

<http://www.dunyadinleri.com/haberler/haberdetay.asp?ID=332> (10.01.2012)

“Gökyüzü Defin Töreni ile İlgili Fotoğraflar” (Dikkat +18):

http://fotogaleri.ok.net/galeri/son_eklenenler/dunya/bu-akbabalar-ne-yiyor-dersiniz/1/

(28.02.2012)

Keleş, Oktay, “Beyaz Piramitlerde Saklanan Gerçekler” :

<http://www.uygurunesi.com/?hid=22&mxz=YaziD> (28.02.2012)

Nişanyan, Sevan, “Türkçe Etimolojik Sözlük”,

“kerkenez” maddesi: <http://www.nisanyansozluk.com/?k=kerkenez> (10.01.2012)

“yoga” maddesi: <http://www.nisanyansozluk.com/?k=yoga> (15.02.2012)

“Vikipedi, Özgür Ansiklopedi”,

“Stonehenge” maddesi: <http://tr.wikipedia.org/wiki/Stonehenge> (15.01.2012)

“Uçalı Buluntuları” maddesi,

Türkçe: http://tr.wikipedia.org/wiki/U%C3%A7al%C4%B1_Buluntular%C4%B1

Başkurtça: http://ba.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8B_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%83%D0%BD%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B6%D1%8B

(14.01.2012)

“yoga” maddesi: <http://tr.wikipedia.org/wiki/Yoga> (15.02.2012)